

The Lived Experiences of Daughters who Lost Their Father in the Iran-Iraq War at Life's Critical Turning Points

Azam Ahangar Solehboni *

Assistant Professor, Department of
Sociology, Faculty of Social Sciences,
University of Tehran.

1. Introduction

This research examines the lived experiences of daughters of martyrs from the Iran-Iraq War (1980-1988/1359-1367). The family, as the first social institution, plays a foundational role in child-rearing, and paternal loss, particularly during wartime, leaves profound impacts on the psychological, social, and identity development of children.

The primary objective of this research is to understand the challenges, coping strategies, and consequences (psychological, identity-related, academic, occupational, and social) of paternal loss, while specific objectives include:

1. Describing and analyzing the social, cultural, and family context of daughters who lost their father.
2. Identifying and examining mediating conditions (individual, social, economic, and institutional) that influenced their lived experiences.
3. Investigating causes and contextual factors shaping specific patterns of lived experiences during different life stages.
4. Extracting the central signifier (semantic core) of their lived experiences from their own perspectives.
5. Explaining the consequences and outcomes of father's absence across life dimensions.
6. Identifying coping strategies and adaptation methods at different life stages.
7. Providing a comprehensive view of shared patterns to support policy-making and intervention strategies for the Martyrs' Foundation.

2. Literature Review

Wars transform not only the political and economic structures of societies but also leave profound psychological and social consequences for subsequent generations. International literature analyzes the experiences of children who lost one parent in

* Corresponding Author: aahangar@ut.ac.ir

How to Cite: Ahangar Solehboni, A. (2025). The Lived Experiences of Daughters who Lost Their Father in the Iran-Iraq War at Life's Critical Turning Points, 12(45), 121-189.

war through a combination of loss, trauma, resilience, and the formation of distinctive identity patterns (Verones et al., 2023). Researchers have demonstrated that parental loss within an insecurity context leads to chronic anxiety, emotional poverty, and disruption in social development, yet these children also display resilience capacities (Kerbage et al., 2024).

In regional studies such as Palestine and Lebanon, socio-cultural and political structures shaping the concept of "martyrdom" play a fundamental role in interpreting the lived experiences of survivors. When loss is accompanied by ideological baggage, children enter a dual process: carrying honor and collective identity while experiencing individual emptiness. This duality emerges as the most determining factor in adolescent identity formation.

In Iran, extensive research literature exists regarding families of martyrs, yet qualitative research focused on the lived experiences of their children remains limited. Early studies predominantly addressed behavioral consequences (Kalantari & Sadri, 2021), but few examined the narratives of young women who experienced life without paternal presence. Shafiei (1403) and Ahanger Suleh Beni (1404) identified the dual pattern of "honor and suffering" among daughters of martyrs.

The lived experiences of daughters who lost their father during the war (now experiencing adulthood) have been less thoroughly explored through qualitative research. No systematic study has revisited the critical turning points of their lives, and the gap between official imagery and daily reality has been overlooked.

3. Methodology

From a philosophical perspective, this research is "interpretive" and from a methodological approach is "inductive." The nature of the research is "exploratory-fundamental." The overall research method is qualitative and cross-sectional regarding the time period.

The statistical population of this research includes daughters of martyrs of the eight-year Iran-Iraq war in West Azerbaijan, Khuzestan, Khorasan Razavi, Tehran, and Isfahan provinces. Sampling was conducted through "purposive (snowball/chain) sampling" until theoretical saturation was reached. A total of 28 interviews were conducted.

Data were analyzed through "three-step coding" (open, axial, selective). Initial coding was performed after each interview, with preliminary analyses. Subsequently, secondary coding and categorization were conducted.

4. Results

Qualitative analysis identified 382 initial concepts categorized into four axes. Regarding "Causal and Contextual Conditions," the "Notification of Martyrdom" and "Guardianship Challenges" (such as shared guardianship and executor

interventions) were identified as origins of Post-Traumatic Stress (PTS). Legal loopholes combined with psychological trauma led to chronic anxiety and emotional alienation. At the level of "Intervening Conditions," the presence of "Stepfathers" and "Social Labeling" (reverse discrimination from quotas) pushed daughters toward an "Identity Concealment" strategy.

In response, two pivotal strategies emerged:

1. Marriage: Pursued for independence, though often accompanied by "fear-based consent"
2. Education and Employment: Employed as "Resistant Agency" to invalidate social labels and reclaim self-esteem

Ultimately, the consequence of this lived experience is the formation of a "Dual Experience of Honor and Suffering. Findings reveal a deep paradox between "Pride in the Hero Father" and "Deprivation of a Normal Life." This conflict has led to "Ideological Dissonance" with the fathers' ideals in some cases, and "Hyper-Individual Growth" and independence in others to compensate for the lack of paternal support. The Core Phenomenon is "Identity Reconstruction within Loss" a process where these women constantly redefine themselves between the official-symbolic image of the father and their objective realities.

5. Conclusion

The results indicate that the lived experience of daughters of martyrs is a complex process of "Unexpressed Grief" and "Active Identity Reconstruction." The absence of structured protocols for delivering the news of martyrdom has fostered enduring trauma which, according to Bowlby's Attachment Theory, affects their social quality of life in adulthood.

Furthermore, the conflict between traditional guardianship laws and the child's emotional needs created a high-tension environment. Consequently, educational and vocational independence became their primary strategy to escape these structures and invalidate social labels (Goffman's Labeling Theory). Finally, the study suggests that supportive policies must shift from a purely material/subsistence focus toward "Restoring Psychological-Legal Damage" and redefining the social standing of this group to foster genuine agency rather than symbolic representation.

Keywords: Martyrs' Daughter, Lived Experience, War Survivors, Family, Women and Gender

تجربه زیسته دختران شهدای جنگ ایران و عراق در بزنگاه‌های زندگی

اعظم آهانگر سله‌بنی * استادیار، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی،
دانشگاه تهران، ایران.

چکیده

بیش از ۸۷ هزار دختر شهید از جنگ تحمیلی ایران و عراق به جا مانده است. جنگ، افزون بر پیامدهای کلان اجتماعی، تأثیرات عمیقی بر خانواده‌ها و به‌ویژه فرزندان شهدا برجای گذاشت. زندگی دختران شهدا به‌عنوان گروهی که در شرایط خاص فقدان، ناامنی و تغییرات اجتماعی رشد یافته‌اند، حاوی روایت‌هایی از رنج، مقاومت و بازسازی هویت است.

این پژوهش با رویکرد کیفی و از طریق ۲۸ مصاحبه عمیق با دختران شهدا انجام شد تا تجربه زیسته و اشتراکات معنایی در زندگی آنان صورت‌بندی شود.

یافته‌ها نشان داد که این دختران در بستر فقدان پدر، با احساس مداوم خلأ عاطفی، فشارهای اجتماعی، برچسب‌های فرهنگی و چالش‌های هویتی روبه‌رو هستند. عواملی همچون نحوه اطلاع از شهادت پدر، نوع سرپرستی، ازدواج مادر، حضور ناپدری و برداشت جامعه از «فرزند شهید» بر کیفیت زندگی آنان اثرگذار بوده است. در عین حال، بسیاری از آنان با اتکا به تحصیل، اشتغال و استقلال اقتصادی، توانسته‌اند هویت فردی و اجتماعی خود را بازسازی کرده و از رنج فقدان به نیرویی برای رشد و خودباوری تبدیل شوند. روایت‌های مشارکت‌کنندگان نشان می‌دهد که بازسازی عزت‌نفس، مقاومت در برابر انگ اجتماعی و تلاش برای تعریف دوباره خود از مهم‌ترین راهبردهای آنان بوده است. در نهایت، نتایج این مطالعه شکاف معناداری را میان تصویر رسمی از فرزندان شهدا و واقعیت زیسته آنان آشکار می‌کند؛ شکافی که بازنگری در سیاست‌های فرهنگی و اجتماعی مرتبط با خانواده‌های شهدا را ضروری می‌سازد.

واژه‌های کلیدی: دختران شهدا، تجربه زیسته، بازماندگان جنگ، خانواده، زن و جنسیت

طرح مساله

نهاد خانواده اولین و مهمترین نهاد اجتماعی است که کودک در آن رشد می‌یابد، جامعه پذیر می‌شود و به منصفه ظهور می‌رسد. والدین همواره تلاش می‌کنند تا با ایجاد محیطی امن و آرام به عنوان دو رکن اصلی زندگی، رشد روانی و اجتماعی فرزندان خود را رقم بزنند (Bornstein, et al., 2023: 15-22). در کشور ما طی سال‌های متمادی به واسطه موقعیت سوق الجیشی و قرارگیری در منطقه خاورمیانه همواره در معرض خطراتی نظیر جنگ، حملات تروریستی، حمله اشراک به مرزها و غیره بوده است. در دوران جنگ‌های مختلف، خصوصاً جنگ تحمیلی عراق علیه ایران، زندگی دخترانی که پدرانشان شهید شده‌اند، موضوعی حساس و پر از چالش‌ها بوده است.

این دختران با شرایط خاص و متفاوتی در جامعه مواجه شده‌اند که نیازمند مطالعه و درک عمیق‌تر است. در سایه جنگ تحمیلی عراق و ایران (۱۹۸۰-۱۹۸۸)، زندگی دخترانی که پدرانشان در راستای دفاع از خاک وطن به جبهه‌ها عازم شدند و جان خود را از دست داده‌اند، داستانی پر از چالش‌ها و استقامت است. این دختران، نه تنها نیروی حمایتی اساسی خانواده‌شان را از دست دادند بلکه یک دوره پر فراز و نشیب را در مسیر زندگی سپری کردند که زندگی بزرگسالی ایشان تأثیرگذار بوده است.

حضور پدر و بهره‌مندی از وی به عنوان تکیه‌گاه خانواده برای فرزندان، آن هم در سنین پایین دلگرمی است و در ذیل حمایت‌های همه جانبه و پشتیبانی‌های پدر موفقیت‌ها در فرزندان شکل می‌گیرد. پدر نقش انسجام بخشی در خانواده را به عهده دارد و و باعث می‌شود سطح اعتماد به نفس و خودباوری فرزندان افزایش یابد. اقتدار پدر حسن ختام تصمیمات خانواده و سامان بخش اوضاع خانواده است (Yogman and Eppel, 2022: 15-30). به طور معمول کودکان و نوجوانانی که مرگ والدین را تجربه کرده‌اند طی یکسال با مسائل سازگاری می‌یابند ولی فقدان والدین تأثیرات بلند مدت و کوتاه مدت زیادی را بر زندگی ایشان می‌گذارد (سپیریانو باری و سپیریانو ۲۰۲۱: ۱۴۸-۱۳۲۹).

از ۲۲۵۵۷۰ شهیدی که کشور ما طی جنگ تحمیلی، عملیات‌های تروریستی و در راستای حفظ امنیت از دست داده جمعاً ۱۷۶۴۷۰ فرزند به‌جا مانده‌است که ۸۷۹۵۳ نفر دختر می‌باشند (مهناز، ۱۳۹۶). قطعاً فقدان حضور پدر در زندگی تمامی فرزندان شهدا اعم از دختران و پسران تأثیر طولانی مدتی گذاشته است ولی با عنایت به ویژگی‌های خاص زندگی زنان در جوامع مختلف هدف این مقاله مطالعه تجربه زیسته زندگی دختران شهدا بوده است.

در کشور ما مفهوم دختر شهید به فردی اطلاق می‌گردد که پدرش در راه دفاع از کشور و آرمان‌هایش به شهادت رسیده است. این عنوان برای دخترانی به کار می‌رود که پدرشان در جنگ‌ها، عملیات‌های نظامی یا حوادث مرتبط با دفاع از کشور جان خود را از دست داده‌اند. اما در این پژوهش منظور از دختر شهید دخترانی هستند که در فاصله ۱۳۵۹ تا ۱۳۶۷ در جنگ بین ایران و عراق پدران خود را در جبهه از دست داده‌اند.

این مقاله با هدف بررسی تجربه زندگی دختران شهید در ایران، به دنبال درک عمیق‌تری از راهبردها، چالش‌ها، و تغییراتی است که ایشان با آن مواجه شده‌اند. این تحقیق به بزنگاه‌های مهم زندگی این دختران می‌پردازد که از نظر خودشان در تجربه زیسته‌شان مهم جلوه کرده‌است و حضور پدر را می‌طلبیدند. پدرانی که در جبهه به راه حق و عدالت پیوستند، نه تنها نقش اجتماعی و فرهنگی خود را در دفاع از وطن نشان دادند، بلکه گنجینه‌ای از ارزش‌ها و عناصر فرهنگی از خود به جا گذاشتند. اکنون دخترانی که میراث‌دار این ایثار بزرگ از پدران خود هستند در تجربه زیسته خود چه نقاط مشترکی دارند؟

کشور ما همیشه در معرض خطرهایی نظیر جنگ، حمله تروریستی و غیره بوده‌است به طوری که نمی‌توان گفت دیگر خانواده شهیدی نخواهیم داشت. حمله اسرائیل و جنگ دوازده روزه گواه این مدعا و اهمیت است لذا برای سیاست‌گذاران و سازمان‌های حمایت کننده نظیر بنیاد شهید و امور ایثارگران، معاونت امور زنان و خانواده ریاست جمهوری، کمیسیون ایثارگران مجلس و سایر سازمان‌های مرتبط نتایج تحقیقات حوزه خانواده‌های شاهد و ایثارگر همیشه راهگشا و تأثیر گذار است. با درک بهتر شرایط و نیازهای دختران

شهدا می‌توان به بهبود سیاستگذاری‌ها و برنامه‌های حمایتی از این گروه کمک کرد. با مطالعه تجربیات آنها می‌توان برنامه‌های آموزشی و حمایتی مناسب‌تری برای این افراد طراحی کرد. این مقاله با ارائه تجربیات شخصی و شناخت عمیق‌تر از زندگی دختران شهید، به جامعه و مسئولان کمک می‌کند تا برنامه‌ها و سیاست‌های حمایتی مناسب‌تری را برای این گروه از جامعه ارائه دهند. مهم‌ترین سؤال پژوهش این است که تجربه زیسته دختران شهدا در بستر فقدان پدر در بزنگاههای مهم زندگی چه بوده است و چه تاثیری بر زندگی آنها گذاشته است؟

اهداف تحقیق

مهم‌ترین هدف از ای پژوهش بازنمایی تجربه زیسته دختران شهدا در بستر فقدان پدر در بزنگاههای مهم زندگی و آثار آن بر زندگی ایشان است. بر همین اساس اهداف فرعی شرح ذیل آمده است:

۱. توصیف و تحلیل بستر اجتماعی، فرهنگی و خانوادگی دختران شهدا.
۲. شناسایی و واکاوی شرایط مداخله گر (فردی، اجتماعی، اقتصادی و نهادی) که بر تجربه زیسته دختران شهدا تأثیر گذار بوده‌اند.
۳. بررسی علل و عوامل زمینه ساز شکل‌گیری الگوهای خاص تجربه زیسته دختران شهدا در دوره‌های مختلف زندگی
۴. استخراج دال مرکزی (هسته معنایی) تجربه زیسته دختران شهدا از منظر خود آنان.
۵. تبیین پیامدها و نتایج فقدان پدر بر ابعاد مختلف زندگی دختران شهدا، شامل پیامدهای روانی، هویتی، تحصیلی، شغلی، خانوادگی و اجتماعی.
۶. شناسایی راهبردها و شیوه‌های سازگاری دختران شهدا در مواجهه با چالش‌های ناشی از فقدان پدر در مراحل مختلف زندگی.
۷. ارائه تصویری جامع از نقاط مشترک و الگوهای تکرار شونده در تجربه زیسته دختران شهدا جهت کمک به سیاستگذاری‌ها، مداخلات حمایتی بنیاد شهید.

تحقیقات پیشین

جنگ‌ها نه تنها ساختارهای سیاسی و اقتصادی جوامع را دگرگون می‌کنند، بلکه پیامدهای عمیق و پایدار روان‌شناختی و اجتماعی بر خانواده‌ها و نسل‌های بعدی برجای می‌گذارند. در ادبیات بین‌المللی، تجربه کودکان و نوجوانانی که یکی از والدین خود را در اثر جنگ یا خشونت جمعی از دست داده‌اند، اغلب با ترکیبی از فقدان، آسیب، مقاومت و شکل‌گیری الگوهای هویتی خاص تحلیل شده است (Verones et al, 2023). پژوهشگران حوزه کودکان جنگ نشان داده‌اند که تجربه فقدان والد در بستر ناامنی و درگیری، پیامدهایی همچون اضطراب مزمن، فقر عاطفی، احساس آسیب‌پذیری، و اختلال در مسیر رشد اجتماعی را به دنبال دارد؛ در عین حال این کودکان توانایی‌هایی برای تاب‌آوری و بازسازی هویت نیز از خود بروز می‌دهند (Kerbage et al 2024).

در مطالعات انجام‌شده در کشورهای دستخوش جنگ و بی‌ثباتی، مانند فلسطین و لبنان پژوهشگران بر این نکته تأکید کرده‌اند که ساختارهای فرهنگی-سیاسی شکل‌دهنده به مفهوم «شهادت» و «جان‌باختگی» نقش اساسی در تفسیر تجربه زیسته بازماندگان دارند. هنگامی که فقدان والد با بار ایدئولوژیک، سیاسی یا نمادین همراه می‌شود، کودکان وارد فرایندی دوگانه می‌گردند: از یک سو حامل بار افتخار و هویت جمعی، و از سوی دیگر تجربه‌کننده خلأ و چالش‌های فردی ناشی از فقدان. این دوگانگی در اغلب مطالعات منطقه‌ای، به‌عنوان یکی از تعیین‌کننده‌ترین عوامل شکل‌گیری هویت نوجوانان از دست‌داده، تکرار شده است (همان).

در ایران نیز ادبیات پژوهشی گسترده‌ای درباره خانواده‌های شهدا وجود دارد، اما تحقیقات کیفی متمرکز بر تجربه زیسته فرزندان شهدا نسبتاً محدود است. مطالعات اولیه غالباً به بررسی پیامدهای رفتاری یا سازگاری فرزندان و همسران شهدا پرداخته‌اند (Kalantari et al and Sadri, 2021). اما کمتر به روایت زنان جوانی پرداخته‌اند که از کودکی، نوجوانی یا اوایل جوانی، مسیر زندگی را بدون حضور پدر طی کرده‌اند. مطالعاتی مانند شفیعی (۱۴۰۳) و آهنگرسله‌بنی (۱۴۰۴) نشان داده‌اند که در ایران نیز همان

الگوی دوگانه «افتخار - رنج» وجود دارد؛ یعنی از یک سو جامعه از دختران شهدا انتظار مقاومت، اخلاق‌مداری و سربلندی دارد، و از سوی دیگر آنان با واقعیت‌های عاطفی و هویتی دشوار مواجه‌اند: خلأ پدر، فشارهای فرهنگی، دخالت‌های اجتماعی، و گاه برجسب‌گذاری (شفیعی ۱۴۰۳، ۲۵-۳۶؛ آهنگر سله‌بنی ۱۴۰۴، ۶۹۸-۶۵۹).

مطالعات حوزه ایثارگران همچنین برجسته می‌کنند که نحوه اطلاع‌رسانی شهادت پدر، وضعیت سرپرستی (توسط مادر، خانواده پدری یا وجود ناپدری) و نگاه جامعه به «فرزند شهید» عناصر مهم و مداخله‌گر در کیفیت تجربه زیسته آنان است (آهنگر سله‌بنی ۱۴۰۴، ۶۹۸-۶۵۹).

از سوی دیگر، پژوهش‌ها نشان می‌دهند که دختران شهدا، به دلیل قرار گرفتن در معرض انتظارات رسمی و ارزش‌های نمادین، اغلب با شکل خاصی از هویت‌سازی مواجه‌اند که گاهی با تجربه زیسته واقعی آنان هم‌خوان نیست (شفیعی ۱۴۰۳، ۲۵-۳۶؛ آهنگر سله‌بنی ۱۴۰۴، ۶۹۸-۶۵۹). شکاف بین «تصویر رسمی از فرزند شهید» و «زندگی روزمره دختران شهدا» در ادبیات پژوهشی ایران کمتر بررسی شده است، در حالی که این شکاف می‌تواند منبع مهم فشار روانی و اجتماعی و نیز عاملی برای بروز راهبردهای مقاومت، استقلال‌طلبی و تلاش برای بازتعریف خود باشد.

مطالعات بین‌المللی و منطقه‌ای همچنین بر نقش راهبردهای سازگاری تأکید کرده‌اند: بسیاری از دختران بازمانده از جنگ تلاش کرده‌اند از طریق تحصیل، اشتغال، فعالیت اجتماعی، یا استقلال اقتصادی، هویت جدیدی برای خود بسازند و تجربه فقدان را به نوعی سرمایه روانی و اجتماعی برای رشد تبدیل کنند (Veronese, 2023: 146). یافته‌های داخلی نیز نشان می‌دهد که فرزندان شهدا در ایران، به‌ویژه دختران، در بزنگاه‌های مهم زندگی - ازدواج، تحصیل، ورود به بازار کار - نیازمند حمایت‌های هدفمند و مبتنی بر تجربه زیسته‌اند، نه صرفاً حمایت‌های نمادین.

مرور ادبیات نشان می‌دهد که اگرچه در منطقه خاورمیانه و ایران مطالعات متعددی درباره کودکان جنگ، خانواده‌های شهدا و پیامدهای روانی اجتماعی فقدان پدر انجام

شده است، اما تجربه زیسته دختران شهدا به عنوان گروهی که از دل جنگ گذشته و اکنون زندگی بزرگسالی را تجربه می کنند، کمتر موضوع پژوهش کیفی دقیق و عمیق بوده است. به ویژه، هیچ پژوهشی به صورت نظام مند بزرگراه های مهم زندگی آنان را (یعنی لحظاتی که حضور پدر به شکل معناداری احساس می شده) بازخوانی نکرده است. همچنین، شکاف میان تصویر رسمی از دختران شهید و واقعیت روزمره آنان در اغلب مطالعات نادیده مانده است.

بر این اساس، پژوهش حاضر دقیقاً در نقطه ای قرار می گیرد که ادبیات موجود با کمبود مواجه است:

(۱) هم زمینه و بستر اجتماعی-خانوادگی دختران شهدا،

(۲) شناسایی شرایط مداخله گر در زندگی آنان،

(۳) استخراج دال مرکزی تجربه زیسته آنان،

(۴) تبیین پیامدهای بلندمدت فقدان پدر،

و (۵) تحلیل راهبردهایی که در مسیر استقلال، رشد و بازسازی هویت به کار گرفته اند با وجود گستردگی ادبیات جنگ و خانواده های شهدا، هنوز صدای دختران شهدا در متن پژوهش های علمی شنیده نشده است. بخش عمده ای از مطالعات موجود در ایران به توصیف های کلی، تحلیل های سیاستی یا بررسی های کمی پرداخته اند و روایت های عمیق و اول شخص دختران شهدا را (به عنوان زنانی که اکنون در حال ساختن هویت فردی و اجتماعی خود هستند) نادیده گرفته اند. همچنین، تا کنون پژوهشی که بزرگراه های زندگی دختران شهدا را از منظر خودشان بازسازی کند و فرایند شکل گیری هویت آنان را در بستر فقدان پدر و فشارهای فرهنگی تحلیل کند، انجام نشده است.

مبانی نظری

در مباحث نظری حوزه بازیابی هویت یا ساخت هویت شهید و تجربه زیسته افراد آسیب دیده سه دسته نظریه وجود دارد که در ادبیات نظری حوزه فرزندان پدر از دست داده در

اینجا به طور اختصاصی دختران شهدا با توجه حوزه جنسیت ایشان می‌توان در سه دسته روانشناختی و جامعه‌شناختی دسته‌بندی کرد. نظریات حوزه روانشناختی به نحوه مواجهه درونی می‌پردازد و اما در حوزه فرهنگی و اجتماعی نحوه مواجهه و کنش با جامعه را نقش می‌زند.

از منظر روانشناختی نظریه داغدیدگی^۱ جان بالبی و ویلیام وردن توضیح می‌دهد که فرآیند سوگ شامل چهار مرحله است: پذیرش واقعیت فقدان، تجربه و پردازش درد ناشی از آن، تنظیم زندگی در غیاب فرد از دست‌رفته، و یافتن راهی برای حفظ ارتباط روانی با متوفی در عین ادامه زندگی. نحوه دریافت خبر مرگ در این فرآیند بسیار مهم است؛ اگر خبر به شکل ناگهانی، بدون آمادگی قبلی یا با جزئیات شوکه‌کننده منتقل شود، می‌تواند شدت تروما را افزایش دهد. محیط اجتماعی نیز نقش کلیدی دارد؛ حمایت خانواده و جامعه می‌تواند فرایند سوگ را تسهیل کند، در حالی که عدم حمایت یا مواجهه با واکنش‌های منفی اجتماعی می‌تواند منجر به سوگ پیچیده و اختلالات روانی شود (Worden and Adam, 2019:121-127).

بچه‌های والدین از دست داده، بر اساس نظریه داغدیدگی، در مسیر رشد خود از دلبستگی بیرونی (به پدر) به دلبستگی درونی و نمادین (به ارزش‌های پدر) گذر می‌کنند؛ این همان چیزی است که بالبی آن را «تداوم پیوند در غیاب»^۲ می‌نامد. ویلیام وردن در ادامه این نظریه، چهار وظیفه داغدیدگی را معرفی می‌کند: پذیرش واقعیت فقدان، تجربه و پردازش درد، سازگاری با دنیایی بدون متوفی، و یافتن ارتباطی ماندگار در دل زندگی جدید (Worden J. W., 2009: 46-50).

هویت دختران و جنسیت ایشان تجربه‌های خاص خود را رقم می‌زند که نیازمند به کارگیری نظریاتی است که در راستای هویت جنسی ایشان باشد. از این رو می‌توان از نظریات و اندیشه‌های حوزه جامعه‌شناسی زنان نیز در این پژوهش مد نظر قرار گرفت. سارا

1. Grief and Loss Theory
2. continuing bond

رادیک (۱۹۸۹) در کتاب «تفکر مادرانه»^۱ نقشهای مادری و سرپرستی را در نظریه مادری اجتماعی مطرح می‌کند و توضیح می‌دهد که نقشهای مادری و سرپرستی در یک جامعه چگونه تعریف می‌شوند و معتقد است انتقال سرپرستی از مادر به خانواده‌پدري یا سازمان دولتی، بر احساس امنیت و رشد روانی کودکان (به ویژه دختران) تأثیر می‌گذارد (Ruddick, 1989: 73-78).

در کنار آن، کاترین مک کینون و کارول پتمن (۱۹۸۹) معتقدند از نظر جامعه شناختی قوانین (مانند قوانین حضانت و ارث) می‌توانند نابرابریهای جنسیتی را بازتولید کنند. بر اساس دیدگاه ایشان قوانین حضانت در کشورهای مختلف تحت تأثیر ساختارهای پدرسالارانه و ایدئولوژیهای مذهبی بوده‌اند و در بسیاری موارد، زنان و دختران را در موقعیت‌های وابسته و آسیب‌پذیر قرار داده‌است (MacKinnon and Pateman, 1989: 122-126). نظریه‌پردازانی نظیر کرول گلیگان^۲ از منظر گذر از نقش به موضوع نگرسته و در نظریه «گذر نقش‌های اجتماعی زنان» بیان می‌کند که زنان از طریق رشد اخلاقی مبتنی بر مراقبت و ارتباط، نه بر سلطه، هویت خود را می‌سازند (Gilligan, 1982: 73).

برچسب زنی پدیده‌ای است که اول بار از سوی هاوارد بکر مطرح شد و در حوزه اجتماعی در خصوص افرادی که یک مشخصه قابل تمایز دارند که منجر به پیشداوری و کنشهای متفاوت در خصوص آنها می‌شود به کار می‌رود. همچنین این نظریه توضیح می‌دهد چگونه جامعه با برچسب زدن، هویت فرد را در قالب‌های از پیش تعیین شده محصور می‌کند (Becker, 1963: 25-30). گاهی این برچسبها منجر به اتخاذ تصمیماتی می‌شود که هویت دوگانه برای فرد رقم می‌زند. که این هویت دوگانه نوعی کنش اعتراضی در برابر برچسب اجتماعی محسوب می‌شود (Goffman, 1963: 45).

شاید بتوان تعارض بین کنش فردی و نهادی را در یک شرایط خاص مثل دختر شهید

1. Maternal Thinking
2. Gilligan

بودن در نظریه مبادله جرج هومنز^۱ جستجو کرد. در این نظریه روابط اجتماعی بر اساس توازن میان هزینه و پاداش شکل می‌گیرد (Homans, 1961: 65-70).

پیر بوردیو سرمایه را در پنج شکل اصلی (اقتصادی، فرهنگی، اجتماعی، نمادین و بدنی یا تجسد یافته) طبقه‌بندی می‌کند و بیان می‌کند که موقعیت اجتماعی و هویت افراد تنها بر پایه سرمایه اقتصادی شکل نمی‌گیرد، بلکه حاصل ترکیب و تبدیل پنج نوع سرمایه است: اقتصادی (منابع مالی و مادی)، فرهنگی (دانش، تحصیلات و مهارت‌ها)، اجتماعی (شبکه روابط و پیوندهای اجتماعی)، نمادین، اعتبار، حیثیت و منزلت اجتماعی (و بدنی یا تجسد یافته) ویژگی‌های فیزیکی و منش درونی‌شده. از دید بوردیو، این سرمایه‌ها در تعامل با یکدیگر، ساختار قدرت و تمایز اجتماعی را بازتولید می‌کنند و افراد از طریق انباشت و تبدیل آن‌ها می‌توانند جایگاه و هویت خود را در میدان‌های اجتماعی بازسازی کنند (Bourdieu, 1986: 241-258).

چارچوب مفهومی

تجربه فقدان پدر در دوران کودکی یا نوجوانی، به‌ویژه هنگامی که این فقدان در بستر ارزش‌های مقدس و نمادینِ ایثار و شهادت رخ می‌دهد، پدیده‌ای چندلایه، عمیق و نیازمند کاوشی فراتر از توصیفات سطحی و کلیشه‌های رایج است. آنچه دختران شهدا در مسیر زیسته خود با آن مواجه‌اند، نه صرفاً خلأ عاطفی ناشی از نبود یک عضوی از خانواده، بلکه مواجهه‌ای مداوم با شبکه‌ای از معانی، انتظارات، فشارها و فرصت‌هایی است که جامعه، فرهنگ و ساختارهای پیرامون بر دوش آنان نهاده است. بر این اساس، چارچوب مفهومی این پژوهش، برآمده از مرور نظام‌مند و عمیق پیشینه تجربی داخلی و بین‌المللی، در پی صورت‌بندی مفاهیمی است که بتواند افق‌های تازه‌ای برای فهم این تجربه زیسته بگشاید و پژوهشگر را در مسیر واکاوی روایت‌های اول‌شخص دختران شهدا هدایت کند.

1. Homans

محور ثقل این چارچوب، مفهوم «دوگانگی هم‌زادِ افتخار و رنج» است. این مفهوم که در مطالعات متعدد، از پژوهش‌های منطقه خاورمیانه (Verones et al, 2023: 146) تا تحقیقات داخلی (شفیعی ۱۴۰۳، ۲۵-۳۶؛ آهنگر سله‌بنی ۱۴۰۴، ۶۹۸-۶۵۹)، به‌عنوان یک یافته تکرارشونده تجلی یافته، به وضعیتی وجودی اشاره دارد که در آن، دختر شهید هم‌زمان بار دو حقیقت به ظاهر متضاد را بر دوش می‌کشد: از یک سو، در قامت «فرزند شهید»، منزلتی نمادین، احترامی اجتماعی و هویتی ارزشیافته می‌یابد که او را در کانون توجه و گاه تقدیر جمعی قرار می‌دهد؛ و از دیگر سو، در خلوت خویش و در مواجهه با بزنگاه‌های زندگی، رنج فقدان، خلأ عاطفی، فشار انتظارات و گاه بار سنگین تنهایی را تجربه می‌کند. این دوگانگی، نه یک تضاد ساده، که بطن و ماهیت این تجربه زیسته را تشکیل می‌دهد.

برای صورتبندی ابعاد این دوگانگی و تبیین فرآیندهای پیرامون آن، پنج مفهوم کلیدی دیگر از دل پیشینه تجربی استخراج شده است:

نخست، «بسترهای تکوین تجربه». هر روایت، در بستری خاص شکل می‌گیرد. پژوهش‌ها نشان می‌دهند که ساختار خانواده پساشهادت (سرپرستی مادر، خانواده پدری یا حضور ناپدری)، کیفیت شبکه‌های حمایتی پیرامون، و نحوه انتقال خبر شهادت، نه به‌عنوان متغیرهای حاشیه‌ای، بلکه به‌سان بسترهایی تکوین‌بخش عمل می‌کنند که کیفیت و جهت‌گیری کل مسیر زندگی را تحت تأثیر قرار می‌دهند (شفیعی ۱۴۰۳، ۲۵-۳۶؛ آهنگر سله‌بنی ۱۴۰۴، ۶۹۸-۶۵۹).

دوم، «موقعیت‌های مرزی یا بزنگاه‌های زندگی». در گذر زمان، نقاط عطفی وجود دارد که فقدان پدر در آن‌ها به شکلی انضمامی و ملموس خود را بازمی‌نماید. انتخاب رشته تحصیلی، ورود به دانشگاه، تصمیم‌گیری برای اشتغال، ازدواج، و تشکیل خانواده، همگی بزنگاه‌هایی هستند که حضور یک «پدر» به‌عنوان راهنما، حامی یا مشاور، خلأ خود را به نمایش می‌گذارد. ادبیات پژوهشی بر این نکته تأکید دارد که کیفیت مواجهه با این بزنگاه‌ها، نقش تعیین‌کننده‌ای در مسیر شکل‌گیری هویت و استقلال فرد ایفا می‌کند (Verones et al, 2023: 146).

سوم، «سپهر انتظارات اجتماعی و برساخت هویتی». دختران شهدا در جامعه‌ای زندگی می‌کنند که تصویری مشخص و اغلب آرمانی از «فرزند شهید» ساخته است. این تصویر که گاه در قالب انتظارات رسمی، گفتمان‌های عمومی و قضاوت‌های روزمره ظهور می‌یابد، سپهری از فشارها و توقعات را پیرامون آنان می‌گستراند. شکاف میان این «برساخت اجتماعی هویت» و «زیسته‌های فردی»، منبع مهمی از تنش‌های هویتی و فشارهای روانی است که در پژوهش‌های داخلی نیز به‌عنوان یک مسئله مغفول بدان اشاره شده است (شفیعی ۱۴۰۳، ۲۵-۳۶).

چهارم، «عاملیت و راهبردهای بازسازی هویت». دختران شهدا در این میدانِ پرتنش، صرفاً متأثر از ساختارها و فشارها نیستند، بلکه با عاملیتی خلاق، به کنش می‌پردازند. ادبیات پژوهشی بر طیفی از راهبردها تأکید دارد که در ذیل مفهوم «بازسازی هویت» قابل صورت‌بندی است: تلاش برای استقلال‌طلبی از مسیر تحصیل و اشتغال، کنشگری اجتماعی برای کسب منزلتی مستقل از هویتِ موروثی، مقاومت در برابر تصاویر قالبی و کلیشه‌ای، و تلاش برای تبدیل سرمایه نمادین شهادت به سرمایه‌های فرهنگی و اقتصادی برای ساختن آینده‌ای مطلوب (Kerbage, 2024 and Bourdieu, 1986:241-258).

پنجم، «پیامدها و برآیندهای هویتی». حاصل این تعاملِ دیالکتیکی میان بسترها، بزنگاه‌ها، فشارهای اجتماعی و عاملیت فردی، چیزی نیست جز «هویت زیسته» دختران شهید. این هویت، نه صرفاً برساخته گذشته، که حاصل مواجهه مستمر فرد با موقعیت‌ها و انتخاب‌هایش است. هویت نهایی، ترکیبی منحصربه‌فرد از میراث پدر، انتظارات جامعه، خلأهای عاطفی و دستاوردهای فردی است که در روایت هر دختر، رنگی خاص و معنایی یگانه می‌یابد.

بدین‌سان، چارچوب مفهومی این پژوهش، تجربه زیسته دختران شهدا را چونان سفری وجودی از «بسترهای تکوین فقدان» و «دوگانگی هم‌زادِ افتخار و رنج»، در گذر از «بزنگاه‌های سرنوشت‌ساز» و در میانه «سپهر انتظارات اجتماعی»، به سوی «بازسازی هویت» و «عاملیت‌مندی» ترسیم می‌کند. این مفاهیم، نه مقولاتی نظریِ انتزاعی، که چراغ‌راه

پژوهش در میدان روایت‌های اول‌شخص خواهند بود تا بتوان از دل آن‌ها به فهمی عمیق و اصیل از زیست‌جهان دختران شهدا دست یافت.

سؤالات تحقیق

۱. زمینه و بستر اجتماعی و خانوادگی دختران شهدا چیست؟
۱. شرایط مداخله‌گر در مسیر تجربه زیسته دختران شهدا چه بوده است؟
۲. منشاء و علل شکل‌گیری تجربه زیسته دختران شهدا چه بود؟
۳. دال مرکزی تجربه زیسته دختران شهدا چیست؟
۴. پیامدها و نتایج عدم حضور پدر در زندگی دختران شهدا چه بود؟
۵. راهبردها و استراتژیهای دختران شهدا در بستر تجربه زیسته‌شان چه بوده است؟

روش تحقیق

در خصوص روش پژوهش باید گفت پژوهش حاضر از نظر فلسفه تحقیق از نوع تفسیرگرایانه^۱، به لحاظ رویکرد پژوهش از نوع استقرائی^۲ و راهبرد آن نظریه داده بنیاد است. همچنین روش این پژوهش از نوع تحقیقات کیفی و از نظر بازه زمانی از نوع مقطعی بوده است.

برای گردآوری داده‌ها از ابزار مصاحبه نیمه ساختار یافته استفاده شد و جامعه آماری این پژوهش دختران شهدای جنگ هشت ساله ایران و عراق در نظر گرفته شدند و به صورت هدفمند نمونه‌گیری زنجیره‌ای یا گلوله برفی انجام شده است. نمونه‌گیری تا رسیدن به حد اشباع ادامه پیدا کرد. بر این مبنا ۲۸ مصاحبه انجام گرفت که مشخصات آن به شرح جدول شماره (۲) آمده است.

1. Interpretivism
2. Inductive

افراد (نمونه‌ها) از استانهای آذربایجان غربی، خوزستان، خراسان رضوی، تهران و اصفهان انتخاب شدند. افراد از طبقات اجتماعی مختلف و ساکن در مرکز استان انتخاب شده و و سوگیری خاصی برای انتخاب ایشان مد نظر نبود بلکه بنا به پیشنهاد مددکار بنیاد شهید در هر استان، در دسترس بودن و تمایل ایشان برای مصاحبه ملاک بوده‌است. محل مصاحبه ۱۵ نفر از مصاحبه شوندگان منزل دختران شهدا بوده و ۱۳ نفر بقیه به صورت تلفنی انجام شد. در هر صورت مصاحبه‌ها پس از ۱۳ مصاحبه به حد اشباع رسید و بقیه برای ارتقاء کار انجام شد. لازم به ذکر است از آنجایی که این پژوهش به دنبال نشان دادن تمایز تجربه زیسته دختران شهدای استان‌های مختلف نبوده است حد اشباع به صورت کلی مد نظر بوده است.

جدول ۱- اطلاعات جمعیت‌شناختی مشارکت‌کنندگان

ردیف	تحصیلات	شغل	محل تولد	استان محل سکونت	وضعیت تأهل	سن	
						هنگام اکنون	شهادت پدر
۱	دکتری	پزشک	شهرستان	تهران	متاهل	۹	۴۷
۲	کارشناسی ارشد	کارمند	شهرستان	خراسان	متاهل	۶	۴۴
۳	دیپلم	آرایشگر	شهرستان	خراسان	مطلقه	۲	۳۹
۴	دکتری	هیات علمی	مرکز استان	اصفهان	متاهل	۱۱	۴۸
۵	کارشناسی	خانه‌دار	مرکز استان	تهران	متاهل	به دنیا نیامده بود	۳۸
۶	کارشناسی	کارمند	روستا	آذربایجان	مطلقه	۳	۴۳
۷	دکتری	کارمند	شهرستان	تهران	متاهل	۷	۴۱
۸	فوق دیپلم	خانه‌دار	روستا	آذربایجان	متاهل	۱۲	۴۹
۹	کارشناسی ارشد	کارمند	شهرستان	خوزستان	متاهل	۸	۴۲
۱۰	کارشناسی	شاغل بخش خصوصی	روستا	اصفهان	مجرد	۴	۳۷

۱۱	دکتری	کارمند	شهرستان	خراسان	متاهل	۳	۴۰
۱۲	کارشناسی ارشد	کارمند	روستا	آذربایجان	متاهل	۲	۳۷
۱۳	پنجم ابتدایی	خانه‌دار	روستا	تهران	متاهل	۶	۴۲
۱۴	دکتری	هیأت علمی	مرکز استان	خراسان	مطلقه	۱	۳۹
۱۵	دکتری	کارمند	مرکز استان	خوزستان	متاهل	۵	۴۸
۱۶	دیپلم	کارمند بخش خصوصی	شهرستان	تهران	مطلقه	زیر ۱ سال	۴۰
۱۷	سیکل	خانه‌دار	روستا	تهران	متاهل	۶	۴۶
۱۸	کارشناسی	خانه‌دار	روستا	اصفهان	متاهل	۲	۴۲
۱۹	دیپلم	خیاط	شهرستان	خوزستان	متاهل	۷	۳۹
۲۰	دیپلم	فروشنده مانتو	شهرستان	خراسان	متاهل	۱	۴۱
۲۱	پنجم ابتدایی	خانه‌دار	شهرستان	آذربایجان	متاهل	۵	۴۵
۲۲	دکتری	پزشک	مرکز استان	اصفهان	متاهل	۳	۴۱
۲۳	کارشناسی ارشد	کارمند	شهرستان	تهران	مجرد	۹	۴۷
۲۴	دیپلم	تتوآرتیست	روستا	تهران	مطلقه	۴	۴۳
۲۵	دوم دبیرستان	خانه‌دار	شهرستان	اصفهان	متاهل	۸	۴۴
۲۶	دیپلم ردی	خانه‌دار	شهرستان	خوزستان	متاهل	۱۰	۴۹
۲۷	پنجم ابتدایی	خانه‌دار	روستا	خوزستان	متاهل	۷	۴۸
۲۸	دیپلم	خانه‌دار	روستا	آذربایجان	متاهل	۱۱	۴۷

از مصاحبه نیمه‌ساختار یافته برای جمع‌آوری اطلاعات استفاده شد و هر مصاحبه بین ۳۵ تا ۷۰ دقیقه به طول انجامید. با عنایت به رعایت اخلاق در پژوهش با اجازه مصاحبه شونده و با ارائه توضیحات و تذکرات لازم مصاحبه ضبط و پس از هر مصاحبه بلافاصله پیاده‌سازی شد. در این کار از کدگذاری سه مرحله‌ای مدد گرفته شد. در فاصله بین مصاحبه‌ها کدگذاریهای اولیه انجام می‌شد و تحلیل‌های اولیه صورت می‌پذیرفت. پس از آن اقدام به کدگذاریهای فرعی و مقوله‌بندی شد. از معیارهای ارزشیابی چهارگانه لینکلن و گابا^۱ (۱۹۸۵) جهت بررسی کیفیت و اعتبار بخشی به نتایج پژوهش به شرح ذیل استفاده شده است:

۱- اعتبار: جهت اعتبار بخشی در این پژوهش از روش‌های «ارزیابی چند جانبه» و «ارزیابی شرکت کنندگان در پژوهش» استفاده شد. به طوری که برای ارزیابی چند جانبه در فرآیند تحقیق در انتخاب نمونه برای مصاحبه و طراحی سؤالات مصاحبه از نظر تحقیقات پیشین، نظر نخبگان این حوزه و مدیران و مددکاران باتجربه سازمان مدد گرفته شد. و برای ارزیابی شرکت کنندگان از پژوهش متن پیاده‌سازی شده مصاحبه و کدهای مستخرج از آن برای مصاحبه شوندگان ارسال و نقطه نظرات ایشان مورد استفاده قرار گرفت.

۲- انتقال‌پذیری: برای جامعه عمل پوشاندن به این معیار از دو تکنیک «مستندسازی» و «گزارش شرایط زمینه‌ی» استفاده شد. در مستندسازی تمام مراحل پژوهش به صورت مکتوب در آمده و مستند شده است. برای گزارش شرایط زمینه‌ای شرایط جمعیت‌شناختی مشارکت کنندگان به طور کامل ارائه شده است.

۳- تأیید‌پذیری: جهت افزایش تأیید‌پذیری از دو روش «تشریح فرایند پژوهش» و «ارزیابی متخصصان خارج از فرایند پژوهش» استفاده شده است. در واقع متعهدانه فرایند پژوهش اعم از جمع‌آوری داده‌ها، تحلیل و شکل‌گیری مقوله‌ها برای مخاطبان و خوانندگان در متن تشریح شده است. همچنین نتایج این پژوهش در اختیار چند تن از

مدیران بنیاد شهید قرار گرفت و پیش از مطالعه و بازبینی ایشان نظراتشان اخذ و در پژوهش لحاظ شد.

۴- قابلیت اعتماد: برای دستیابی به این معیار مهم از روش «استفاده از دو کدگذار» کمک گرفته شد. در این پژوهش ابتدا دو مصاحبه که از بقیه کاملتر بود انتخاب شد و از یک پژوهشگر حوزه اجتماعی دیگر کمک گرفته شد تا کدگذاری کنند. در هر یک از مصاحبه‌ها کدهایی که از نظر نویسنده و کدگذار دوم مشابهت داشته با عنوان توافق و کدهای غیر مشابه با عنوان عدم توافق مشخص شدند که تعداد موافقتها قابل ملاحظه بود. درصد توافق بین هر دو نفرمان با استفاده از فرمول درصد توافق کل معادل ۸۹,۹ درصد محاسبه شد و طی جدول (شماره ۳) ارائه گردید. درصد توافق بالای ۷۰ درصد است و قابلیت اعتماد کدگذاری را در حد بالایی تأمین کرده است.

بد توافق

جدول ۲- نتایج بررسی پایایی بین دو کدگذار

شماره مصاحبه	کل کدها	توافقات	عدم توافقات	درصد توافق
۴	۲۹	۲۶	۳	۸۹,۶۵
۷	۲۴	۱۹	۵	۷۹,۱۶
کل	۵۳	۴۵	۸	۸۹,۹

علاوه بر استفاده از تکنیک‌های چهارگانه لینکلن و گابا از راهبردهای حساسیت پژوهشگر (حساسیت، انعطاف‌پذیری و خلاقیت)، انسجام روشی، متناسب بودن نمونه از نظر هدفمند بودن نمونه (انتخاب دختران شهدایی که پدرانشان را در جنگ بین ایران و عراق از دست داده بودند) و بازبینی مستمر داده‌ها با هدف گردآوری و تحلیل همزمان داده‌ها و اندیشیدن تئوریک استفاده شده است. در نهایت از روش کدگذاری سه مرحله‌ای استفاده شد و کدگذاری باز، محوری و کدگذاری نظری لحاظ گردید.

یافته‌های پژوهش

با مرور متن همه مصاحبه‌ها در مرحله کدگذاری اولیه تعداد ۳۸۲ مفهوم یا کد اولیه شناسایی شد. در ادامه اقدام به تجمیع کدهای مشابه و حذف کدهای بی ارتباط به موضوع تحقیق به ۶۲ کد تقلیل یافت. در ادامه کدگذاری محوری انجام شد و با در نظر گرفتن قرابت معنایی مفاهیم استخراج شده ۸ مقوله فرعی شامل خبر شهادت، ترومای پس از حادثه، چالش‌های سرپرستی، تحصیلات، ازدواج مادر و حضور ناپدری، ازدواج و تأهل، احساسات متناقض ناشی از تعاریف رسمی، صورت‌بندی شد.

۱. شرایط علی

توضیح و تحلیل این مقولات منشاء و علت شکل‌گیری تجربه زیسته هستند. مواجهه اولیه با فقدان و ضربه روانی حاصل از آن، زمینه‌ساز سایر پیامدهای روانی و اجتماعی در فرزندان شهدا شده است.

۱-۱- خبر شهادت

در دوران جنگ، اطلاع‌رسانی خبر شهادت به خانواده‌ها، به ویژه فرزندان شهدا، کاری حساس و دردناک بود. به دلیل شرایط خاص آن زمان و محدودیت‌های ارتباطی، روش‌های مختلفی برای اعلام خبر تلخ به کار می‌رفت که هر کدام با چالش‌ها و ویژگی‌های خاص خود همراه بود. دختران شهدایی که در سنین بالاتر از ۴ سال بودند خاطراتی از دریافت خبر شهادت پدر بیان می‌کنند و تجربه‌های مشترکی دارند که برخی موارد در بزرگسالی دچار آثار سوئی از جمله استرس، و حساسیت‌های خلقی و رفتاری شده‌اند.

خبررسانی به خانواده‌ها در سالهای اول ساز و کار ساختارمند و از پیش طراحی شده‌ای نداشت. به همین جهت ساز و کار علمی خاصی که منجر به کمترین آسیب به خانواده‌ها شود به کار گرفته نمی‌شد. گاهی پیش می‌آمد که از پیامرسان‌هایی مثل بلندگوی محل یا مسجد اعلام می‌شد و خانواده مطلع می‌شدند. روش‌هایی نظیر اطلاع‌رسانی از

طریق نامه و تلفن هم بوده است. در ادامه کمیته‌هایی تشکیل شد و یا افرادی استخدام شدند و مسئولیت اعلام خبر به خانواده‌ها را بر عهده گرفتند. این کمیته‌ها در شهرهای کوچک متشکل از یکی از مسئولین شهری، کارشناس بنیادشهید و یکی از دوستان، هم‌زمان یا نزدیکان شهید بوده‌است. نحوه اطلاع رسانی به دختران شهید تفاوتی با اطلاع رسانی به خانواده‌ها دارد که می‌توان با توجه به روایت ایشان آن را به سه دسته تقسیم کرد: روندی، اتفاقی، ساختارمند. در مجموع اغلب مصاحبه شوندگان به شکل روندی و یا ساختارمند خبر شهادت پدر را درک کرده بودند.

روندی: کسانی که به صورت روندی موضوع را درک کرده بودند یعنی به دنیا نیامده بودند و یا آنقدر سنشان کم بوده‌است که متوجه نبودند و به مرور زمان موضوع را دریافتند.

«به دنیا نیامده بودم و به مرور زمان متوجه تفاوت‌ها شدم و برایم توضیح دادند که پدری بوده که شهید شده. البته با توجه به اینکه من بچه آخر بودم بیشتر با همان ذهن کودکانه از صحبت‌های خواهرهای بزرگترم متوجه این موضوع شده بودم» (مصاحبه شونده شماره ۵).

«خیلی بچه بودم. یک چیز مبهمی یادم هست که منظرمان خیلی شلوغ بود و غیر عادی بود ولی متوجه نبودم چه اتفاقی افتاده. به مرور زمان متوجه شدم که پدر ندارم» (مصاحبه شونده شماره ۱۲).

اتفاقی: برخی از دختران شهدا به صورت اتفاقی متوجه شهادت پدر شده‌اند. به طور مثال از رسانه‌های جمعی یا از غریبه‌هایی که در مورد این موضوع صحبت می‌کردند متوجه شهادت پدر شده‌اند.

«داشتم توی کوچه با بچه‌ها بازی می‌کردم که شنیدیم بلندگوی مسجد محل چیزی می‌گوید. اول دقت نکردم یک دفعه دیدم دوستم گریان منو بغل کرد و گفت داره میگه بابات شهید شده. با دقت گوش کردم دیدم داره تکرار می‌کنه که برای تشییع جنازه بیاید مسجد....» (مصاحبه شونده شماره ۱۳).

«مدرسه بودم، زنگ تفریح بود داشتم رد می‌شدم ناظمها داشتند در مورد شهید شدن پدرم صحبت می‌کردند....» (مصاحبه شونده شماره ۹)

ساختارمند: برخی از دختران شهدا هنگامی که خانواده مطلع می‌شدند در منزل بودند و همزمان با خانواده متوجه موضوع شده‌اند. برای اطلاع به برخی از دختران شهدا نیز برنامه ریزی خاصی می‌شد. به طور مثال اگر در مدرسه حضور داشتند از طریق معلمان، یا یکی از نزدیکان به ایشان اطلاع داده می‌شد و تا منزل همراهیشان می‌کردند.

«عده‌ای از سپاه یا بنیاد شهید به منزل ما آمدند، یک خانم هم همراهشان بود. در میهمان خانه کنار مادرم نشسته بودم که ابتدا گفتند که آقای ... زخمی شده. مادرم گفتند کدام بیمارستان است؟ مرا ببرید پیشش. بگویند خودم برم. یکی از آقایان اشک می‌ریخت. مادرم با بهت گفت شهید شده؟! درسته؟! دارید دروغ می‌گویید؟ راستش را بگویند. خلاصه شیون و زاری و ...» (مصاحبه شونده شماره ۱)

«وسط زنگ بود که صدایم کردند دفتر مدرسه. دایم آمده بود دنبالم. گفت بیا می‌خواهیم برویم روستا اجازه‌ات را گرفتیم. احساس کردم مدیر خیلی مهربان با من رفتار می‌کند ولی متوجه چیز خاص دیگری نشدم. توی راه دیدم دایم چشم‌هایش قرمز است. پرسیدم اتفاقی افتاده؟ دیگر تحمل نکرد و گفت دایی جان بدبخت شدیم. بابا شهید شده....» (مصاحبه شونده شماره ۱۱)

جدول ۳- خبر شهادت

مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	مفاهیم	مصاحبه
خبر شهادت	روندی	متولد نشده	Q5 Q16
		متوجه نبودن به واسطه کودکی	Q6, Q11, Q14, و Q3 Q12
	اتفاقی	اطلاع رسانی از بلندگوهای عمومی	Q8, Q2 Q22
		اطلاع یابی از طریق رسانه‌های عمومی	Q7 Q23
		شنیدن خبر از غریبه‌ها به صورت اتفاقی	Q9 Q18 Q19 Q28
	ساختارمند	شنیدن خبر از طریق کمیته یا کارمند بنیاد شهید	Q13Q1 Q10 Q15
		اطلاع رسانی از طریق اقوام و نزدیکان	Q4 Q27 Q25

۲-۱- ترومای پس از حادثه

روان‌زخم یا تروما به زخمها و تالمات روحی گفته می‌شود که ناشی از هر یک موارد ذیل باشد: ۱- فرد رویداد یا (رویدادهای) تروماتیک را به طور مستقیم تجربه کرده باشد. ۲- شخصاً شاهد وقوع رویداد (رویدادهای) تروماتیک برای دیگران باشد. ۳- با خبر شود که رویداد (رویدادهایی) تروماتیک بر سر یکی از اعضای خانواده یا یکی از دوستان نزدیک آمده باشد؛ در صورت وقوع مرگ (یا تهدیدشدن به مرگ) برای یکی از اعضای خانواده یا یکی از دوستان، این رویداد ممکن است عمدی یا تصادفی باشد. ۴- فرد به طور مکرر یا به طرز بسیار شدیدی در معرض جزئیات ناراحت کننده رویدادهای تروماتیک قرار گیرد (بولند، ۲۰۲۲: ۱۴۲). این موضوع در مورد کودکان زیر شش سال نیز تا حدی علائم مشابه دارد و منجر به بروز علائمی نظیر ترس و استرس، خواب‌ها و رویاهای تکرار شونده و آزار دهنده، احساس خشم و احساس شکست و شرمندگی و غیره می‌شود که گاهی تا بزرگسالی ادامه دارد.

در خصوص فرزندان شهدا نیز برخی از این علائم تروما پس از دریافت خبر شهادت پدر با آنها همراه است و تا بزرگسالی ادامه یافته. مفاهیم را می‌توان به احساسات درونی و برون‌داد اجتماعی تقسیم کرد.

«از آن زمان هنوز هم خواب می‌بینم که جنگ است و دارم فرار می‌کنم و با تپش قلب از خواب می‌پریم. هنوز از تشییع جنازه می‌ترسم و سعی می‌کنم وقتی اقوام فوت می‌شوند زمانی برسم که جنازه را دفن کرده باشند..... خیلی وقتها در تصمیم گیریه‌ها دچار استرس می‌شوم و گاهی به شکل عجیبی فرصتها را از دست می‌دهم و بعد خودم را سرزنش می‌کنم.....» (مصاحبه شماره ۴).

«شاگرد بدی نبودم ولی آن سال هیچی از درس نمی‌فهمیدم. انگار ذهنم قفل شده بود به قول امروزیه‌ها هنگ بودم. به طوری که چند تا تجدید آوردم.... همش یک ترسی تو وجودم بود. می‌ترسیدم مادرم را هم از دست بدهم. گاهی شبها بیدار می‌شدم و گوشم را نزدیک بینی مادرم می‌بردم بینم نفس می‌کشد.....» (مصاحبه شماره ۱).

جدول ۴- ترومای پس از حادثه

مقوله‌های فرعی	مفاهیم	مصاحبه
ترومای پس از حادثه	احساسات درونی	روایهای تکرار شونده Q4 Q13 Q24 Q17
		افسردگی و اضطراب Q4 Q8 Q10 Q15 Q14
		باورهای منفی نسبت به خود Q3 Q8 Q13 Q11
		مشکل در تصمیم‌گیری به موقع Q4 Q8 Q10 Q22
	برونداد اجتماعی	افت تحصیلی شدید Q1 Q7 Q13
		عدم اعتماد به دیگران Q15 Q9 Q7
		حساسیت بیش از حد به محیط اطراف Q1 Q3 Q7
		حساسیت و کنترل بیش از حد نزدیکان Q1 Q4 Q15 Q7 Q18
		پرهیز از حضور در مکانهایی که موقعیت دراماتیک را یادآوری کند Q4 Q15 Q14 Q9

۲. زمینه و بستر

بستر اجتماعی و خانوادگی‌ای که در آن بازسازی هویت و رشد روانی دختران شهدا رخ داده نقش مادر، خانواده پدری و نهادهایی چون بنیاد شهید برجسته است.

۲-۱- چالش سرپرستی

مسئله سرپرستی فرزندان شهدا در اکثر اوقات محل مناقشه بین والدین شهید و همسر شهید بوده است. قواعد شرعی و قوانین کشوری بر حضانت ولی (پدر و جد پدری) تاکید دارد. این مسأله تا به آنجا دچار مسأله بود که امام خمینی طی نامه‌ای در تاریخ ۱۳۵۹/۱۰/۲ به رئیس وقت بنیاد شهید و امور ایثارگران اعلام می‌دارد که بنا بر مصلحت فرزندان شهدا میانجیگری کرده و مسأله را حل کند (خمینی، ۱۳۵۹). به این مسائل می‌تواند به قوانین ارث و قیومیت را نیز اضافه کرد. بر اساس قوانین مدنی ماده ۹۰۹ والدین پس از فوت فرزند از اموال ایشان ارث می‌برند. سهم ارث پدر و مادر از اموال فرزند متوفی در صورتی که اولاد داشته باشد یک ششم محاسبه می‌شود و سهم زوجه از اموال همسر یک هشتم است. همچنین مهریه همسر فرد متوفی باید از محل اموال ایشان پرداخت شود.

در هر صورت تجربه زیسته دختران شهدا در سالهای ابتدایی بر اساس مسأله حضانت و قیومیت می‌تواند به چهار دسته تقسیم گردد: مادر ولی، ولایت مشارکتی، خانواده پدر ولی، ولایت سازمانی.

الف. مادرولی: حضانت و قیومیت هر دو در اختیار مادر قرار دارد. در این موارد به هر شکل ممکن گاه با کشمکش، گاه با توافق، گاهی هم به علت در قید حیات نبودن پدر بزرگ یا عمو به مادر سپرده شده‌است.

«هنوز چهلیم بابام نشده بود که یک روز از دادگستری آمدند و اموال را سیاحه کردند. همش می‌ترسیدم که نکند خانه را از دست بدهیم و مجبور شویم ارث پدر بزرگ و مادر بزرگ را بدهیم. چون سال قبل که دوستم پدرش شهید شده بود پدر بزرگ و مادر بزرگش ارثشان را خواستند و آنها مجبور شدند خانه را بفروشند و ارث آنها را بدهند. بعدها متوجه شدم که پدر بزرگم گفت که ما نمی‌توانیم بچه‌ها را بزرگ کنیم ارث هم نمی‌خواهیم و مادرم هم مهریه را بخشید و ارث خودش را هم بخشید و خانه به نام بچه‌ها خورد. در نهایت حضانت و قیومیت هر دو را به مادرم دادند و مادرم ولی ما شد.

.... پدر بزرگم گفت چون تحت تکفل پدرم بوده باید به او نیز حقوق بدهند. به همین دلیل مقداری از حقوق ما کم کردند و برای آنها نیز حقوق جاری کردند. بعدها عموهایم متوجه شدند و خیلی دعوا شد. همه با پدر بزرگم دعوا می‌کردند که چرا سهمش از ارث را نگرفته. با مادرم هم جر و بحث می‌کردند که تو سر پدر پیر ما کلاه گذاشتی! روزهای تلخی بود. آرامش نداشتیم، شده بودیم گوشت قربانی که هر یک از عموها و عمه‌ها یک سمت ما را می‌کشیدند و یک سهمی از زندگی ما می‌خواستند. مادرم جوان بود و جسور. خیلی زحمت ما را کشید و خیلی تلاش کرد که آرامش خانواده حفظ شود ولی باز هم نمی‌شد و آنها هر دفعه میهمانی می‌رفتیم و یا جایی مادرم را گیر می‌آوردند از نو شروع می‌کردند» (مصاحبه شونده شماره ۸).

ب. ولایت مشارکتی: حضانت با مادر و قیومیت با پدر بزرگ یا عمو قرار دارد. در

این موارد مادر حضانت را به عهده گرفته و کودک از مادر جدا نمی‌شد و سرپرستی کودک با مادر بود ولی پدر بزرگ و یا عمو مسئول حفاظت از اموال فرزند شهید صغیر و مستمری ماهیانه ایشان بودند. لذا این موضوع محل مناقشه بسیاری بین مادر و خانواده پدری فرزندان شهدا بوده است. در برخی موارد نیز بین همسر شهید و پدر شهید توافقی صورت می‌گرفت و در بنیاد شهید صورت جلسه شده و مستمری ماهانه فرزند شهید به حساب مادر واریز می‌شد ولی تصمیمگیری و حفاظت از اموال فرزندان صغیر شهید به عهده پدر بزرگ و یا عمو بیچه‌ها بود.

«مادرم خیلی تلاش کرد تا مغازه ارثی ما را بفروشد و خانه را بزرگتر کند. مغازه دست عمویم بود و یک چیزی تحت عنوان اجازه بها ماهانه به حساب ما بیچه‌ها می‌ریخت ولی ما اجازه خرج کردن آن پول را نداشتیم. پدر بزرگم قیم ما بود و حقوق هر ماه به حساب او واریز می‌شد و مادرم هر ماه باید کلی خودش را کوچک می‌کرد و حساب پس می‌داد تا به ما پول بدهند. گاهی پیش می‌آمد ده روز از سر برج گذشته بود و پدر بزرگم پول را به حساب مادرم نمی‌ریخت. مادرم خیلی صبوری می‌کردند. یک روز رفتیم سر یخچال دیدم غیر از یک بسته گوشت چرخ کرده و دو عدد پیاز و آب هیچی نداریم. بیچه بودم نمی‌فهمیدم شروع کردم به گریه کردن که دلم میوه می‌خواهد. مادرم هم دیگر طاقت نیاورد و بغلم کرد و نشستیم دو تایی گریه کردیم. سه چهار سالی طول کشید تا با کمک مددکاری بنیاد شهید پدر بزرگم قبول کرد که برود و امضا کند تا حقوق ما بیچه‌ها به حساب مادرم ریخته شود» (مصاحبه شونده شماره ۴).

ج. ولایت خانواده پدری: حضانت و قیومیت هردو با پدر بزرگ یا عمو بوده است. موارد بسیاری بود که همسر جوان شهید قصد ازدواج داشته یا تشویق به ازدواج می‌شده است به همین جهت امکان نگهداری از فرزندان برای او مهیا نبود. یا مواردی نیز بودند که مادر صلاحیت لازم برای نگهداری از فرزندان را نداشت. گاهی اوقات مادر فوت شده و یا شهید شده بود. لذا خانواده پدری به طریق اولی قیومیت و حضانت کودک را به عهده می‌گرفتند. حضانت مواردی از فرزندان شهدا پس از فوت ولی قهری به عمو و حتی در

مواردی شوهر عمه سپرده می‌شد و خواهرها و برادرها بین خانواده پدری تقسیم می‌شدند.

«بعد از شهادت پدرم مادرم ۲۱ ساله بود. پدر بزرگم خودش به او پیشنهاد داد که ازدواج کند و پسر یکی از دوستانش را بهش معرفی کرد. هفت سال بعد من ۱۳ ساله بودم و برادرم ۱۰ ساله که پدر بزرگ فوت کرد. یک هفته بین خانواده و بنیاد شهید کشمکش بود. عموها می‌گفتند باید مادرم مسئولیت ما را بپذیرد ولی شوهرش ما را قبول نمی‌کرد.....مادر بزرگم مریض بود و نمی‌توانست از ما نگهداری کند و می‌گفت تو بلد سنی هستی تو رسم تو خلاف بی‌افتند.

خیلی دوران بدی بود. احساس سربار بودن، اضافه بودن بهم دست می‌داد. چند بار تصمیم گرفتم مرگ موش بخورم خودم را بکشم و از شر این دنیا خلاص بشم. دست آخر تصمیم بر این شد که من را عمو کوچیکه بزرگ کند و برادرم به خانه عمو بزرگه برود. بنیاد شهید هم حقوق را نصف کرد و بین دو عمو تقسیم کرد..... وضع من بهتر بود چون عمو کوچیکه دوتا دختر داشت، زن عمو هم دیلم داشت و باسواد بود تو درسها کمکم می‌کردند. خودم هم برای اینکه کمتر جلوی چشم باشم دائم یک گوشه مشغول درس خواندن بودم.

ولی.... (برادر کوچیکه) وضعیت راحتی نداشت. عموم دو تا دختر داشت و یک پسر که دائم با برادرم دعوایشان می‌شد. عمویم هم کارمند بود عصر می‌آمد خانه به هر حرکت او گیر می‌داد. اتاق هم زیاد نداشتند فقط شبها در پذیرایی را باز می‌کردند که او و پسر عمویم آنجا بخوابند..... هجده ساله که شدم واقعاً دلم می‌خواست مستقل شوم. خیلی خواستگار داشتم و دائم هم تحت فشار بودم که ازدواج کنم. خوشبختانه دانشگاه قبول شدم آمدم تهران و خوابگاه دانشگاه براریم یک هدیه آسمانی بود. اگر تابستان خوابگاه را تعطیل نمی‌کردند اصلاً دوست نداشتم خانه بروم» (مصاحبه شونده شماره ۲).

د. ولایت سازمانی: حضانت و قیومیت با بنیاد شهید بوده‌است. در بنیاد شهید این گروه را به فرزندان شهدای حضانتی می‌شناسند. در مواردی که بنا به هر دلیلی از جمله ازدواج مادر و نبود ولی قهری، فوت مادر و عدم توانایی بستگان جهت نگهداری فرزندان شهدا، آنها به پرورشگاه سپرده می‌شدند. حضانت و قیومیت ایشان با بنیاد شهید بود.

«از وقتی خودم را شناختم تو پرورشگاه بودم. سه سالم بود که پدرم تو جبهه شهید شد و مادرم طی چند هفته بر اثر سرطان خون فوت شد. من تو تهران تو پرورشگاه سمیه بزرگ شدم. دو نفر از کارمندان بنیاد شهید مسئولیت بچه‌ها را به عهده داشتند و حقوق ما به حساب ایشان واریز می‌شد..... نه خانه نداشتیم مستأجر بودیم» (مصاحبه شونده شماره ۶).

جدول ۵- چالش سرپرستی فرزندان شهدا

مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	مفاهیم	مصاحبه
چالش‌های سرپرستی	مادر ولی	حضانت و قیومیت هر دو در اختیار مادر	Q8 Q1 Q3 Q5 Q13
	ولایت مشارکتی	حضانت با مادر و قیومیت با پدر بزرگ پدری	Q4 Q10
		حضانت با مادر و قیومیت با عمو	Q7 Q17 Q11
	ولایت خانواده پدری	حضانت و قیومیت با پدر بزرگ پدری	Q10 Q2
		حضانت و قیومیت با عمو	Q10 Q28 Q20
	ولایت سازمانی (فرزندان حضانتی)	حضانت و قیومیت با بنیاد شهید	Q6 Q12 Q14

۲-۲- تحصیلات

تجربه تحصیلات در دختران شهدا به دو دسته تقسیم می‌شود. ترک تحصیل و ادامه تحصیل. کسانی که ادامه تحصیل دادند بیشتر علاقه به تحصیل، رقابت و تلاش مضاعف برای کمرنگ کردن برچسب سهمیه‌ای را مطرح کرده‌اند. کسانی که ترک تحصیل کرده‌اند عدم علاقه به ادامه تحصیل، افت تحصیلی ناشی از عدم تمرکز، تشویق خانواده برای تسریع در ازدواج و سر و سامان گرفتن و برچسب سهمیه‌ای و سرخوردگی منجر به ترک تحصیل را مطرح می‌کنند.

«از ابتدا علاقه‌ای به درس خواندن نداشتم. انگار هرچی معلم می‌گفت تو کلم

فرو نمی‌رفت. مادرم هم سواد نداشت. با عمویم ازدواج کرده بود. بنیاد شهید مرتب به مدرسه سر می‌زدند و با من صحبت می‌کردند که درس بخونم. کلاس چهارم چهارتا تجدید شدم. گفتم دیگه نمیرم مدرسه. از بنیاد آمدند خانه ما و با مادرم صحبت کردند. قرار شد برایم معلم بگیرند. با یکی از معلم‌های مدرسه‌مان که خانه‌اش توی کوچه ما بود صحبت کردند و من هر روز می‌رفتم خانه‌شان با من کار می‌کرد. شهرپور با بدختی قبول شدم. کلاس پنجم اوضاع بدتر بود..... دوساله شده بودم. دوباره دو تا تجدید آوردم و شهرپور قبول شدم. اول راهنمایی یازده تا تجدید آوردم. مادرم و عموم خودشان را کشتند گفتم نه معلم می‌خواهم نه دیگر مدرسه می‌روم. می‌خواهم خیاطی یاد بگیرم. این کار را دوست داشتم. آقای... (کارمند بنیاد شهید) خیلی با من صحبت کرد آخرش قبول کردند بروم خیاطی. دو سه سال بعد ازدواج کردم و دیگر خیاطی را هم ادامه ندادم» (مصاحبه شونده شماره ۱۳).

«بعد از شهادت پدرم یکی دو سال واقعاً افت تحصیلی شدیدی داشتم به حدی که سال اول ریاضیاتم گرفتم، پاهام کلاً از کار افتاده بود و مدتی مدرسه نرفتم. آن سال سه تا تجدید آوردم. سال اول راهنمایی یعنی سه سال بعد از شهادت پدرم انگار یک انقلابی در من به وجود آمد و شروع کردم به رقابت با بچه‌های دیگه. البته شهرستان ما مدرسه شاهد نداشت و ما مدرسه عادی می‌رفتیم. معدل ما آمد بالای ۱۹ و تا سال سوم راهنمایی دایم جزو سه نفر اول مقطعمان در مدرسه بودم. دبیرستان که رفتم تجربی و خیز برداشتم برای کنکور. دایم یا شاگرد اول رشته بودم یا شاگرد دوم. انصافاً هم برای منی که تو یک خونه شلوغ زندگی می‌کردم و مادرم فقط یک اتاق را می‌توانست گرم نگه دارد و همه با هم باید در یک اتاق درس می‌خواندیم و غذا می‌خوردیم و می‌خواندیم خیلی سخت بود که با دختر یکی یک‌دونه یکی از دبیران که آن زمان تو منزلشان کامپیوتر داشتند رقابت کنم. شب‌ها با خواهر کوچکترم یک والرتو مهمون خونه روشن می‌کردیم لحاف را دور خودمان می‌پیچیدیم و تا صبح می‌نشستیم. همین هم فقط برای فصل امتحان بود و مادرم نمی‌توانست تمام شش ماه دوم سال اجازه بدهد ما نفت مصرف کنیم. جنگ بود و همه چیز صفی بود ما هم که مادرم بسیار با سختی به تنهایی امورات

را مدیریت می‌کرد.

دو ماه مانده بود به کنکور بنیاد شهید ما را برد یک اردوی کنکور در یک باغ اطراف کرج. اولش نمی‌خواستیم برم فکر می‌کردم و قسم از دست می‌رود. ولی خیلی اصرار کردند و گفتند که قرار است نکته و تست کار کنیم. ما هم که در شهرستانمان کلاس کنکور پیدا نمی‌شد، تو خانواده هم که کسی را نداشتیم دانشگاه رفته باشد و بتواند راهنماییم کند که چطوری کنکور بدیم و ... تصمیم گرفتیم که بروم. اردوی خیلی خوبی بود. تو این دو هفته هر روز اساتید بسیار خوبی را می‌آوردند که با ما نکته و تست کار کنند. از سراسر کشور بچه‌های شهدای کنکوری آمده بودند. آنجا از ما یک آزمون تراز هم گرفتند و من متوجه سطح کارم و میزان رقابت و خیلی مسائل شدم. بعد از آن اردو طی آن دو ماه آرام و قرار نداشتم و دائم در حال خواندن بودم. یک سری کتاب تست هم داده بودند که برای من که به چیزی دسترسی نداشتم خیلی خوب بود. جواب مرحله اول که آمد برای مرحله دوم تلاشم را بیشتر کردم.

سال ۷۴ پزشکی دانشگاه تهران قبول شدم. رقیبم در مدرسه دانشگاه شهید بهشتی قبول شد.... از این اردوها برای خواهر بعدی من هم گذاشتند ولی ظاهراً از سال ۸۲ یا ۸۳ این اردوها قطع شد و برای خواهر و برادر بعدی چنین اردویی برگزار نشد.^۱ دلیل آن را نفهمیدم.

قبل از شروع کلاسها یک اردوی توجیهی برای ما گذاشتند و در مورد سهمیه و اینکه سهمیه شاهد مازاد بر ظرفیت است و اصلاً شما جای کسی را نگرفته‌اید و توضیحاتی دادند. ولی همانجا بچه‌ها به هم می‌گفتند که اصلاً در دانشگاه نگویند که فرزند شهید هستید و اذیتان می‌کنند. در دانشگاه کلاً به کسی نگفتم. توی خوابگاه هم نگذاشتم کسی بفهمد. دائم می‌دیدم که چقدر همه از بچه‌های شاهد و ایثارگر بدشان می‌آید و کوچکتین نقصشان یا ضعفشان را خیلی بزرگ می‌کنند.

۱- در تاریخ ۸۲/۹/۱۲ بر اساس مصوبه شورای عالی اداری راجع به تغییر نام بنیاد شهید، به نام بنیاد شهید و ایثارگران تصمیم گیری شد و در تاریخ ۸۳/۲/۱۹ ابلاغ شد. در واقع به نظر می‌رسد با ادغام بنیاد شهید و بنیاد جانبازان تغییراتی در سیاست‌های بنیاد شهید که تا آن زمان فقط موظف به رسیدگی خانواده‌های شهدا باشد تغییر کرده و برخی خدمات که تاثیر گذاری خوبی بر روند زندگی فرزندان شهدا داشته‌است برون سپاری شد.

..... سال سوم بودم که نمی‌دانم از کجا یکی از بچه‌ها فهمید و به بقیه گفت. البته چون درس خوب بود و جو کنکور دیگر از سر بچه‌ها پریده بود و همه به فکر درس و امتحان بودند دیگر کسی با من کاری نداشت و اذیت نشدم. هر از چند گاهی در مورد طرح بهم متلک می‌انداختند که خوش به حالت شما که طرح نمی‌گذرونی و از این حرفها» (مصاحبه شونده شماره ۱)

جدول ۶- تحصیلات

مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	مفاهیم	مصاحبه
تحصیلات	ترک تحصیل	عدم علاقه به ادامه تحصیل	Q13 Q3
		افت تحصیلی ناشی از عدم تمرکز	Q13Q17 Q27
		تشویق و یا فشار خانواده به ازدواج و سر و سامان گرفتن به جای تشویق به درس خواندن	Q13 Q2 Q3
		برچسب سهمیه‌ای و سرخوردگی در دانشگاه	Q8 Q10 Q28
	ادامه تحصیل	علاقه به تحصیل و علم‌آموزی	Q2 Q1 Q4 Q7 Q12 Q15
		رقابت و تلاش مضاعف	Q1 Q15 Q14 Q11 Q23
		تلاش برای کمرنگ کردن برچسب سهمیه‌ای با بدست آوردن موفقیت‌های بیشتر	Q1 Q9Q12 Q15 Q14 Q11

۳. شرایط مداخله‌گر

شرایط مداخله‌گر در تجربه زیسته فرزندان شهدا عواملی است که هویت‌یابی را تعدیل یا تشدید کرده‌است. تجربه ناپدری، قضاوت‌های اجتماعی و برچسب‌زنی باعث بروز احساسات متناقض و تغییر در خود ادراکی آنها شده‌است.

۳-۱- ازدواج مادر و حضور ناپدری

تجربه دختران شهدا نسبت به ناپدری به دو دسته مثبت و منفی تقسیم می‌شود. لزوماً این احساسات به صورت پیوسته مثبت یا منفی نبوده و با تغییرات سن تغییراتی داشته‌است. سنجش میزان تغییرات نگرش مثبت یا منفی دختران شهدا نسبت به حضور ناپدری در یک

مطالعه کیفی امکان پذیر نیست. در مجموع می توان نکات مثبت و منفی بر مبنای اظهارات مصاحبه شوندگان را به شرح ذیل صورت بندی کرد.

«هشت ساله بودم که مادرم ازدواج کرد. درواقع من پیش پدر بزرگ و مادر بزرگم بزرگ شدم. هر وقت می رفتم خونه مادرم سعی می کردند خیلی با من خوب رفتار کنند. احساس خوبی نسبت به ناپدری ام نداشتم. حس می کردم مادرم را از من گرفته. بعدها که خواهرها و برادرهایم به دنیا آمدند همش با خودم فکر می کردم چی می شد من هم پیش مادرم باشم. مگه من چقدر غذا می خوردم یا چقدر جای آنها را تنگ می کردم. خیلی احساس بدی بود. الان که سنی از من گذشته فکر می کنم مادرم حق زندگی داشت و حق داشت ازدواج کنه. جنگ و شهید شدن پدرم خیلی روی زندگی من تأثیر بدی گذاشت... با اینکه با آنها زندگی نمی کردم مادرم یادم داده بود بابا صدايش کنم.

طنز ماجرا این بود که زندگی آدمهایی مثل من برای سایر بچه های شهدا هم سؤال برانگیز بود. یک روز تواردو داشتم برای بچه ها تعریف می کردم که خونه مادرم چه اتفاقی افتاده بعد یکی از بچه ها با یک حالت بغضی بهم گفت چرا اصلاً بهش می گی بابا! گفتم چی بگم؟ بگم شوهر نه! بچه ها کلی خندیدند این تا مدت ها تو جمع بچه های شهدا شده بود اسم رمز من....» (مصاحبه شونده شماره ۹).

«مادرم با عموم ازدواج کرد. من هم خیلی کوچک بودم. به خاطر همین اصلاً متوجه فرق خودم با خواهر برادرهای دیگرم نشدم. مادرم خیلی خوب مدیریت می کرد..... از همان اول هم بابا صداش می کردم. بزرگ تر که شدم و کمی که عقلم رسید متوجه شدم که مادرم چقدر دارد به خاطر بیوه بودنش و حضور من سرویس دهی می کند گذشت می کند و اختیار هیچ چیزی را تو زندگی ندارد. خیلی احساس غریبی می کنم. خیلی چیزها را حتی به مادرم هم نمی توانستم بگویم. الان خادم (یکی از امام زاده های تهران) هستم. فقط به خاطر اینکه یک جای امنی می خواهم که بروم و درد دل کنم و اشکهایم را بدون هیچ هزینه جانبی بریزم و بیایم» (مصاحبه شونده شماره ۱۱).

جدول ۷- احساسات و روابط با ناپدری

مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	مفاهیم	مصاحبه
احساسات نسبت به ناپدری	احساس مثبت	رابطه پدر دختری مثبت و سازنده	Q11 Q13 Q16 Q17
	تغییر رویکرد	تغییر دیدگاه از مثبت به منفی در بزرگسالی	Q11 Q2 Q28
		تغییر دیدگاه از منفی به مثبت در بزرگسالی	Q9 Q7 Q13 Q25
	احساس منفی	احساس غصب جایگاه پدر	Q2 Q7 Q22
		مسبب جدایی مادر از فرزند	Q7 Q13 Q18
		سوء استفاده از موقعیت مادر و حقوق بنیاد شهید	Q9 Q11
		تضییع کننده حقوق و ارثیه فرزندان شهید	Q7 Q13 Q24

۲-۳- برچسب‌های اجتماعی و نگاه جامعه به فرزند شهید

یکی از مشکلاتی که دائماً بچه‌های شهدا از آن یاد می‌کنند مشکل برچسب‌هایی است که جامعه به آنها می‌زند. جامعه آنها را با نام فرزند شهید طوری می‌بیند که در رفاه کامل زندگی کرده‌اند و از رانت استفاده می‌کنند. برچسب سهمیه‌ای یکی از معروف‌ترین برچسب‌هایی است که در محل کار و دانشگاه، به خصوص هنگام کنکور فشارهای اجتماعی و روانی زیادی را به این بچه‌ها وارد می‌کند.

«از همون دوران دبیرستان، هر وقت اسم سهمیه می‌آمد، ناخودآگاه همه نگاه‌ها سمت من می‌چرخید. کسی چیزی نمی‌گفت ولی نگاه‌هاشون سنگین بود، انگار من تقصیر داشتم که پدرم شهید شده. بعد از قبولی دانشگاه، حتی یه بار یکی از هم‌کلاسی‌هام گفت: «آگه بابات شهید نمی‌شد، تو الآن اینجا نبودی.» اون لحظه حس کردم تمام زحمات خودم بی‌ارزش شده. از اون به بعد تصمیم گرفتم هیچ‌جا نگم که فرزند شهیدم. حتی مدارکم رو طوری تنظیم می‌کردم که کسی نفهمه. انگار باید از چیزی که باید مایه افتخارم باشه خجالت بکشم» (مصاحبه شونده شماره ۲۳).

«همه از ما توقع دارن مثل پدرامون باشیم؛ مقاوم، مذهبی، بی عیب. آگه یه اشتباه کوچیک کنی، فوراً می گن "از بچه شهید بعیده." همیشه حس می کنم زیر ذره بینم. یه بار فقط برای یه بحث ساده کاری، همکارم گفت: "تو که باید صبورتر باشی، پدرت برا همین چیزا جنگید." یعنی ما حق نداریم خسته بشیم؟ ناراحت بشیم؟ با این همه فشار، آدم گاهی آرزو می کنه کاش معمولی بود، بدون این همه قضاوت و انتظار.» (مصاحبه شونده شماره ۹).

جدول ۸- برجسب های اجتماعی و نگاه جامعه به فرزند شهید

مقوله اصلی	مقوله های فرعی	مفاهیم	مصاحبه
برجسب سهمیه ای و انتظارات نمادین جامعه	تجربه تبعیض معکوس	برجسب سهمیه ای	Q1 Q9Q12 Q8 Q10 Q16 Q18 Q23 Q15 Q14 Q11
		احساس بی عدالتی ادراک شده	Q9 Q18 Q24
		پنهان سازی هویت	Q1 Q8 Q10 Q23 Q15
		انگ اجتماعی پنهان	Q9 Q17 Q23 Q2 Q6
	نظارت اجتماعی نمادین	انتظارات نمادین جامعه	Q28 Q1 Q14 Q23
		فشار برای نمایش مقاومت	Q1 Q5 Q8 Q23
		قضاوت اخلاقی مداوم	Q7 Q2 Q24 Q20
		احساس ناتوانی در ابراز احساسات	Q17 Q1 Q14 Q7

۴. دال مرکزی

زیست بازسازی هویت در فقدان پدر

مفهوم مرکزی این پژوهش زیست و بازسازی هویت در بستر فقدان پدر در تجربه دختران شهدا، تجربه مداوم فقدان و تلاش برای ساخت هویت شخصی و اجتماعی خویش است. سایر مقولات در ارتباط با این پدیده معنا می یابند.

«هرقدر بزرگ تر شدم، نبود پدرم بیشتر خودش را نشان داد. روزهایی که باید برای انتخاب رشته یا ازدواج با کسی مشورت می کردم، بیشتر از همیشه جایش خالی بود. همیشه از مادرم یا خواهر بزرگ ترم می پرسیدم بابا چطور فکر

می‌کرد، چطور تصمیم می‌گرفت. عکس‌هایش را بارها نگاه می‌کردم، سعی می‌کردم از نگاهش بفهمم اگر بود چه می‌گفت.

گاهی احساس می‌کردم باید طوری رفتار کنم که انگار او هنوز دارد نگاهم می‌کند؛ همین باعث می‌شد قوی‌تر باشم، حتی وقتی خیلی خسته بودم. همیشه به خودم می‌گویم اگر پدرم جانش را داد، من هم باید طوری زندگی کنم که از من راضی باشد. این فکر، هم آرامم می‌کند و هم بار سنگینی روی دوشم است، ولی به هر حال با همین حس پیش می‌روم» (مصاحبه شونده شماره ۲۳).

«روز اول مدرسه وقتی بچه‌ها با پدرهایشان می‌آمدند خیلی حس بدی داشتم. البته خیلی‌ها هم با مادر می‌آمدند ولی انگار برایم نبود بابا پر رنگ‌تر بود.» (مصاحبه شونده شماره ۲۰)

«آقای... خودش جانباز بود. آنقدر کار همه بچه‌ها را پیگیری می‌کرد وقتی از دور می‌دیدیم دارد به مدرسه ما می‌آید انکار عزیزترین فامیلان را می‌دیدیم. واقعاً همش با خودم می‌گفتم اگر پدرم زنده بود یکی مثل آقای ... بود.» (مصاحبه شونده شماره ۱۸)

جدول ۹- زیست و بازسازی هویت در بستر فقدان پدر شهید

مقوله‌های اصلی	مقوله‌های فرعی	مفاهیم	مصاحبه
زیست و بازسازی هویت در بستر فقدان پدر شهید	تجربه مداوم فقدان	احساس خلأ دائمی حضور پدر هنگام ورود به مدرسه، دانشگاه، جشن فارغ التحصیلی	Q23 Q4 Q9 Q12 Q6 Q20 Q22
		عدم حضور پدر در هنگام ازدواج و یا هنگام طلاق	Q5 Q2 Q1 Q12 Q16 Q13 Q17 Q22
		عدم حضور پدر در دوران بلوغ و نیازهای تربیتی و عاطفی	Q1 Q2 Q6 Q11 Q14 Q15 Q23
	بازسازی نمادین پدر	جست‌وجوی تصویر ذهنی از پدر از طریق خاطرات دیگران	Q3 Q5 Q11 Q16 Q20
		ساخت تصویر ذهنی بر اساس عکسهای کودکی	Q2 Q7 Q14 Q22
		تصور از پدر سنگ مزار و پرچم ایران	Q9 Q4 Q15 Q19
		درک و تصور پدر از وصیت نامه و نوشته‌هایش	Q4 Q8 Q9 Q13 Q26 Q27
	درک تفاوت اجتماعی	احساس تفاوت و تمایز با همسالان به دلیل نداشتن پدر	Q16 Q5 Q2 Q6 Q20 Q18
	جانشینی عاطفی و نمادین	تلاش برای یافتن معنای جدیدی از «پدر» در قالب نقش جانشین مادر	Q1 Q2 Q3 Q4 Q8 Q12 Q21
		ناپدری به جای پدر	Q11 Q13 Q16 Q17
		مددکار بنیاد شهید در نقش پدر	Q18 Q28 Q25 Q22 Q16
	دوگانگی درک پدر و شهید	احساس تعارض میان تصویر رسمی از شهید و تجربه شخصی از پدر	
	معنا دادن مجدد به فقدان	تلاش برای اثبات توانمندی به عنوان ادامه‌دهنده راه پدر	Q1 Q9 Q12 Q15 Q14 Q11 Q23
		تکیه بر ارزش‌های شهادت به عنوان منبع قدرت معنوی	Q2 Q6 Q7 Q11 Q16 Q18 Q21 Q28
	بازسازی هویت مستقل	تلاش برای استقلال عاطفی و اجتماعی در سایه نبود پدر	Q1 Q15 Q14 Q11 Q23 Q16 Q19 Q22 Q3 Q24
	تداوم نمادین ارتباط با پدر	احساس تداوم حضور پدر از طریق باورهای دینی یا تجربه‌های معنوی	Q28 Q14 Q22 Q17 Q9
	بازتعریف خود به مثابه فرزند مقاومت	احساس مسئولیت اجتماعی به عنوان میراث‌دار شهید	Q4 Q1 Q6 Q8 Q13 Q14 Q15 Q12 Q23

در مجموع، تجربه دختران شهدا نشان می‌دهد که فقدان پدر نه به معنای توقف هویت‌یابی، بلکه نقطه آغاز فرایند پیچیده‌ای از بازسازی نمادین، درونی‌سازی ارزش‌ها و تلاش برای استقلال فردی و اجتماعی است. آنان با عبور از مرحله سوگ و تبدیل غم به معنا، توانسته‌اند از طریق بازتعریف رابطه با پدر شهید، مسیر تازه‌ای برای تداوم هویت و عاملیت خود بیابند. این بازسازی هویت، نه صرفاً واکنشی عاطفی، بلکه کنشی آگاهانه در جهت حفظ پیوند با گذشته و ساخت آینده‌ای خودبنیاد است.

۵. راهبردها و استراتژی‌ها

دختران شهدا از راهبردهای مختلفی برای مواجهه با فشارها و بازسازی هویت خود استفاده کرده‌اند؛ ازدواج و تلاش برای استقلال و تحصیل و تلاش برای اثبات خود، سازو کارهای مقابله‌ای ایشان بوده است.

۱-۵- ازدواج و تأهل

تولد، مرگ و ازدواج سه واقعه مهم زندگی هر فردی است که دو مورد اول جبری است ولی در مورد ازدواج انتخاب و اختیار نقش بسزایی دارد. با اینکه بنیاد شهید سعی کرده با تمهیداتی نظیر مشاوره پیش از ازدواج آسیب‌های ازدواج فرزندان شهدا را کاهش دهد و میزان خطا را پایین آورد ولی روایت دختران شهدا از روند ازدواجشان حاکی از یک نوع بی‌سامانی است.

دوشیزه باید با اذن پدر و در نبود پدر با اجازه پدر بزرگ ازدواج کند. اما در مورد ایشان مفاهیم مختلفی مشاهده می‌شود. اختلاف نظر بین پدر بزرگ با مادر، مخالفت بنیاد شهید با سرپرست، تعارض نظر ناپدری با نظر سرپرست دختر و تعارض نظر مادر با نظر فرزند شهید در انتخاب همسر و غیره از جمله مواردی است که می‌توان در این زمینه صورت‌بندی کرد. همچنین موردی نیز بوده است که دختر شهیدی که در پرورشگاه بزرگ شده و مستقل شده بود بدون اجازه هیچ مرجعی خودش به تنهایی برای ازدواجش تصمیم گرفته بود. این تعارضات و تنش‌ها باعث هجوم احساسات منفی زیادی در دختران

شهادا در این بزنگاه شود که در گفتگوها احساس دل‌تنگی، بی‌کسی، فراق و ... بوده که جای خالی پدر بیش از پیش در این تعارضات و کشمکش‌ها دیده می‌شود.

«موقع ازدواج بیشتر از هر وقت دیگه‌ای احساس بدبختی می‌کردم. از این طرف پدر بزرگم با انتخاب من مخالف بود. از اون طرف بنیاد شهید وقتی فهمید گفت بیاید مشاوره. رفتیم مشاوره رئیس بنیادمون (منظور رئیس بنیاد شهرستان) مادرم را خواست گفت به هیچ عنوان این دوتا به درد هم نمی‌خورند. پسر تازه درسش تمام شده و نه سربازی رفته و نه کار داره... اما چون بچه محل بودیم و خانواده همسرم را خوب می‌شناختیم مادرم همه کارها را ترتیب داد آوردمون تهران عقد کردیم. این مشکلات در مورد خواهر کوچکترم هم بود. البته سر ایشون پدر بزرگم خیلی اصرار داشت که با پسرعمویم ازدواج کند و مادرم دلش نمی‌خواست او را به خانواده پدریم بدهد. کلی با پدر بزرگم کش مکش داشتند. در تمام مدت من با خودم فکر می‌می‌کردم. ای کاش پدرم بود نمی‌گذاشت عالم و آدم تو زندگی ما دخالت کنند و برامون رئیس بازی در بیارن. حالا از زندگیت راضی هستی؟ بله شکر خدا خودم و خواهرم هر دو ادامه تحصیل دادیم تا مقطع دکتری خواندیم. شوهرامون هم خیلی کمکمون کردند» (مصاحبه شونده شماره ۴).

جدول ۱۰- چالش‌های ازدواج

مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	مفاهیم	مصاحبه
ازدواج	اختلافات درون خانوادگی	اختلاف نظر بین پدر بزرگ و مادر	Q1 Q9 Q8
		اختلاف نظر بین مادر و دختر شهید	Q11 Q2 Q17
		اختلاف نظر بین ناپدری و مادر	Q11 Q13Q26
		اختلاف نظر بین سرپرست و دختر شهید	Q7 Q1 Q9Q19
	اختلافات سازمانی	اختلاف نظر بین خانواده و بنیاد شهید	Q4 Q15 Q18
	بدون مشکل	موافقت همه افراد دخیل (بنیاد شهید، مادر و ...)	Q11 Q3 Q5
		بدون دریافت نظر کسی	Q14 Q12 Q6Q26 27

زندگی متاهلی و نتیجه ازدواج دختران شهدا خود حدیث مفصلی است که در این مقال نمی‌گنجد و نیاز به یک مقاله مجزا دارد. یکی از استراتژی‌های دختران شهدا و خانواده‌هایشان ازدواج ایشان با هدف مستقل شدن و تغییر شرایط ناشی از فقدان پدر بود. اما روایت ایشان از نتیجه ازدواجشان را می‌توان در چهار دسته تقسیم کرد: رضایت از زندگی، رضایت همراه با یک ترس درونی، عدم رضایت در عین ادامه زندگی، طلاق.

«من با هر کدام از بچه‌ها صحبت می‌کنم از زندگی‌شان راضی نیست. تک و توک هستند که راضی باشند و علاقمند. هر کدام به یک شکلی از نحوه ازدواج و یا رفتارهای همسرشان گلایه دارند. خودم که کلاً یک پا مرد هستم. همه چیز با من است. درآمد شوهرم نصف من است. فقط به خاطر بچه‌ها مانده‌ام» (مصاحبه شونده شماره ۷).

«از زندگی‌م راضیم. کار می‌کنم. دستم جلوی شوهرم دراز نیست. همسر هم محبت می‌کند ولی خوب اخلاقهای خاص خودش را دارد. مثلاً معتقد است که حتماً باید خانه به نام او باشد. یا هر وقت تصمیم گرفتم که با درآمد خودم یک ملکی چیزی بخرم یکجوری همه چیز را به هم زد تا بتوانم انجام دهم. به خاطر همین حتی وام مسکن هم تا کنون نگرفتم. کلیتش خوبه ولی همش فکر می‌کنم اگر پدرم زنده بود وضعیت بهتری داشتم. اگر بود حمایت می‌کرد. انگار یک چیزی درست نیست. شاید هم من اشتباه می‌کنم. یک چیز دیگه اینکه وقتی رفتار مادر شوهرم با پدر شوهرم و یا برخی خانمها با شوهرهاشون را می‌بینم متوجه میشم که یکجای کار می‌لنگه. اصلاً بلد نیستم که چطور زن باشم. یعنی مثلاً ناز کنم و یک جور شوهرم را مجبور کنم نازم رو بخره. خیلی قدم» (مصاحبه شونده شماره ۱۱).

جدول ۱۱- زندگی متاهلی

مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	مفاهیم	مصاحبه
زندگی متاهلی	مجرد	نبود مورد مناسب	Q10 Q23
	طلاق	طلاق	Q14 Q16
		تکرار طلاق	Q3 Q6Q23
	رضایت از زندگی	رضایت کامل از زندگی	Q1 Q15Q18 Q22
		رضایت از زندگی علی رغم مشکلات متعدد	Q12 Q4 Q28
	عدم رضایت از زندگی متاهلی	ادامه زندگی به خاطر بچه‌ها	Q2 Q13 Q7Q27
		ادامه زندگی ترجیح بر تنها ماندن	Q5 Q8Q17
		ادامه زندگی ناشی از ترس از مصائب بیوگی	Q2 Q13Q20
	رضایت همراه با ترس	ادامه زندگی علاوه بر رضایت از زندگی همراه با خلاء	Q11 Q9Q19 Q25

۲-۵- تحصیل و اشتغال به مثابه راهبردی برای استقلال

یکی از استراتژی‌های کلیدی دختران شهدا در مواجهه با چالش‌های ناشی از فقدان پدر و فشارهای اجتماعی، اتکا به تحصیل و اشتغال به عنوان مسیرهایی برای بازسازی عزت نفس، استقلال و بازیابی عاملیت اجتماعی است. این زنان در فرآیند رشد خود با تعارض میان انتظارات سنتی (نظیر ازدواج زودهنگام یا وابستگی اقتصادی) و میل درونی به خودمختاری روبه‌رو بوده‌اند. تحصیل برای بسیاری از آنان ابزاری برای اثبات شایستگی فردی و رهایی از برچسب‌های اجتماعی بوده، در حالی که اشتغال نقش مهمی در تقویت احساس ارزشمندی، بازسازی هویت و عبور از نگاه ترحم‌آمیز جامعه ایفا کرده است. در واقع، تحصیل و اشتغال نه تنها ابزار پیشرفت شخصی بلکه نوعی کنش مقاومتی در برابر ساختارهای محدودکننده اجتماعی و جنسیتی محسوب می‌شوند که به آنان امکان بازتعریف خود و زندگی را می‌دهد.

این بخش بر اساس روایت‌های مشارکت‌کنندگان نشان می‌دهد که تحصیل و اشتغال برای دختران شهدا صرفاً فعالیتی فردی نیست، بلکه نوعی راهبرد هویتی و اجتماعی است که به بازسازی عزت‌نفس و استقلال منجر می‌شود.

«بعد از دیپلم، خانواده پدری اصرار داشتند ازدواج کنم. می‌گفتن «دیگه سنات گذشته، پدرنداری، زودتر باید سر و سامون بگیری.» اما من فقط به آرزو داشتم، اینکه روی پای خودم بایستم. برای کنکور خیلی تلاش کردم، حتی شب‌ها توانباری درس می‌خوندم تا کسی نفهمه. وقتی پزشکی قبول شدم، احساس کردم بالاخره از زیر سایه ترحم بیرون اومدم. حالا کار می‌کنم و خرج زندگی خودم و خانواده‌ام را می‌دهم. شاید حقوقم زیاد نباشه، ولی حس می‌کنم دیگه بدهکار کسی نیستم.» (مصاحبه شونده شماره ۲۲)

«سال‌ها هر جا رفتم دنبال کار، تا می‌فهمیدن فرزند شهیدم، یا ترحم می‌کردن یا انتظار داشتن رایگان کار کنم! آخرش تصمیم گرفتم به آموزشگاه کوچیک خیاطی راه بندازم. اولش سخت بود، ولی وقتی شاگردام زیاد شدن، به جور احساس قدرت گرفتم. فهمیدم که لازم نیست پشت هیچ اسمی قایم بشم. الان از درآمد زندگی خودم و مادرم می‌گذره. مهم تر از پول، اینکه بالاخره حس می‌کنم «کسی هستم نه» دختر شهید فلانی.» (مصاحبه شونده شماره ۱۹).

جدول ۱۲- استراتژی تحصیل و اشتغال با هدف استقلال

مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	مفاهیم	مصاحبه
تحصیل و اشتغال به	تعارض میان انتظارات سنتی و میل به خودمختاری	فشار خانواده برای ازدواج زودهنگام	Q2 Q4 Q12 Q16
		تمایل به ادامه تحصیل علی‌رغم مخالفت اطرافیان	Q6 Q10 Q20
	تحصیل به‌مثابه بازسازی عزت‌نفس	تحصیل برای اثبات شایستگی فردی	Q1 Q15 Q14 Q11 Q23
		مطالعه پنهانی و تلاش مداوم	Q24 Q8 Q7Q22
		اشتغال به عنوان ابزاری برای رهایی از وابستگی	Q3 Q9 Q10 Q20

مثابه راهبردی برای استقلال	احساس مسئولیت اجتماعی	تأمین هزینه‌های خانواده از طریق درآمد شخصی	Q23 Q24 Q12 Q6
	تجربه برچسب‌زنی و تبعیض	مواجهه با نگاه تبعیض‌آمیز	Q19 Q24 Q15
	کنش مقاومتی از طریق کار	ایجاد شغل و خوداشتغالی برای فرار از قضاوت	Q19 Q10 Q20 Q24Q3
	بازیابی عزت نفس از طریق کنش فعال	احساس قدرت از موفقیت شغلی	Q1 Q2 Q4 Q22
	بازتعریف خود مستقل از گذشته	فاصله‌گیری از هویت تحمیلی «فرزند شهید»	Q11 Q22 Q24

۶. پیامد و نتیجه

تجربه دو گانه عزت و رنج؛ درحالی که احساس افتخار از نسبت با شهید وجود دارد، تضادهای درونی، احساس محرومیت، یا حتی بازنگری در ارزشهای پدر نیز رخ داده است. احساسات متناقض نظیر احساس افتخار، حرمان، تضاد اعتقادی و رشد فردی پیامد و نتیجه فقدان پدر در زندگی دختران شهدا بوده است.

۱-۶- احساسات متناقض

این زنان در قامت دختران شهدا احساسات متناقضی را در جامعه تحمل کرده‌اند که بر زندگی آنها تأثیرگذار بوده است. در مجموع می‌توان احساسات متناقض ایشان را در چهار دسته احساس حرمان زندگی، احساس افتخار، احساس قدرت و توانمندی و تضاد اعتقادی دسته‌بندی کرد.

«اوایل مثل یک گوهر توی جمع می‌درخشیدیم و افتخار می‌کردیم که فرزند شهید هستیم. الان دائم باید خودمان را مخفی کنیم و نگذاریم کسی بفهمد که پدرم برای این مملکت کشته شده و این همه سال مشکلات ناشی از آن را تحمل کردیم. احساس بدی دارم و این احساس بد دائم با من است..... بنیاد شهید از تو

ما رو کشته از بیرون مردمو. خیلی از قوانین اجرایی نمی شه ولی مردم بند کردند به همان سهمیه و این حرفها. ای کاش بنیاد شهید کمی رسیدگی درست و حسابی می کرد دلمان نمی سوخت.....» (مصاحبه شونده شماره ۴).

«گاهی فکر می کنم ما خانواده شهدا تو بازی زندگی باختیم. اصل موضوع پدر بود و حمایتهاش که از دست دادیم. در کنارش ارث و چیزهایی از این دست زندگی ما را ویران کرد. بعد هم مادر ازدواج کرد و بعد هم یک ازدواج نادرست زندگیم را نابود کرد. آخر مگر یک آدم چقدر تحمل دارد. گاهی خودم را با همسن و سالهایم مقایسه می کنم برای خودم دلم می سوزد. انگار هزار سال زندگی کرده ام از بس بدبختی کشیدم.... ولی در کل همه اینها باعث شد که قدرت بگیرم و خودم را رشد بدهم. یک مثل قدیمی هست که میگه هر چیزی مرا نکشد قطعاً مرا رشد می دهد» (مصاحبه شونده شماره ۷).

«مشکل ما از آنجایی شروع می شود که همه فکر می کنند هر چه هست و نیست برای ما خانواده شهداست، البته حق هم دارند چون قوانین را طوری می نویسند و تبلیغ می کنند که همه فکر می کنند کسی که فرزند شهید شد همه چیز برایش آماده است و هیچ مشکلی ندارد. بعد انتظار دارند که ما همه چیز را تحمل کنیم و از خودمان بگذریم چرا؟ چون فکر می کنند دولت دارد به ما می رسد. واقعاً کسی از مسائل ما خبر ندارند. یک مدت هرکاری می کردم همکارم می گفت تو دختر شهیدی فلان کار را برایت انجام می دهند. آخرش یک روز حکم را پرینت گرفتم گفتم حکمت را بیار ببینم چقدر بیشتر از تو می گیرم که انتظار داری من از اضافه کار و حق مسئولیت و غیره بگذرم. تفاوت حکم من و او که با هم استخدام شده بودیم ۶۰۰ تومان حق ایثارگری بود. از آن به بعد کمی حجمه هایش کمتر شده ولی واقعاً یک باور برای او وجود دارد که ما مشکلی نداریم و باید از همه چیز بگذریم» (مصاحبه شماره ۹).

دائم با خودم فکر می کنم که پدران ما اشتباه کردند و یا اصلاً ما را دوست نداشتند. گاهی از مادرم می پرسم آیا اختلافی بین ایشان و پدرم بوده که ما را گذاشته و رفته. آن زمانها مردم شهدا را باور داشتند و راه آنها را قبول داشتند. ولی

من واقعاً قبول ندارم که آدم باید برود و از کسانی دفاع کند. آنقدر تحت فشار قرار گرفته‌ام که اصلاً تلاشهایم و زحماتم دیده نمی‌شود.... با خودم فکر می‌کنم اصلاً دین یک امر شخصی است چرا باید پدرم در وصیت نامه‌اش مردم را سفارش به حجاب کند و یا سفارش به برپاداشتن نماز جماعت و حمایت از ولایت و ... همه اینها باعث شده فشارهای جامعه روی ما زیاد شود و من خیلی از اعتقادات پدرم را قبول ندارم (مصاحبه شماره ۱۵)

جدول ۱۳- احساسات متناقض

مقوله اصلی	مقوله‌های فرعی	مفاهیم	مصاحبه
احساسات متناقض	احساس افتخار	احساس افتخار ناشی از مورد احترام بودن	Q 17Q4 Q15 Q1
		احساس افتخار به خاطر فرزند قهرمان بودن	Q9 Q13 Q3 Q8
		احساس افتخار ناشی از موفقیت در رقابت با دیگران	Q1 Q15 Q4 Q7
	قدرت مثبت	تلاش برای هدر نرفتن زحمات مادر	Q15 Q7 Q11
		تلاش برای اثبات خود و قابلیت‌های خود	Q10 Q5 Q1
		تلاش برای رشد شخصی و فردی	Q7 Q14 Q15 Q1
	حرمان زندگی	عقب نشینی از خواسته‌ها و آرزوها	Q9 Q12 Q2
		احساس یاس ناشی از برچسب‌زنی و نادیده‌انگاری زحمات فردی	Q1 Q15 Q2
		احساس هدر رفت زحمات شهادت ناشی از تغییرات فرهنگی جامعه	Q7 Q6 Q12
		احساس سوء قضاوت از سوی جامعه	Q4 Q9
	تضاد اعتقادی	تضاد با اعتقادات پدر	Q15 Q12 Q9Q24
		عدم باور به مسیر پدر	Q1 Q12 Q2

مدل مفهومی

بحث و نتیجه گیری

این پژوهش با هدف ایجاد بینشی ژرف از زندگی دختران شهدا انجام و نتایج حاصل به به نگارش درآمد. زیرا همواره توانمند سازی فردی و جمعی و اولویت دادن به ایثارگران در سیاستگذاری ها و برنامه ها و قوانین و ارتقاء سطح فرهنگی ایثارگران از نکات برجسته و مؤکد سیاستهای کلی نظام بوده است. اما دختران شهدا به عنوان قشری از این جامعه در زندگی شخصی خود تجربیات خاصی داشته اند.

سرآغاز روایت زندگی دختران شهدا با دریافت خبر شهادت پدر آغاز می گردد که آن را می شود در شرایط علی بستر زندگی دختران شهدا دسته بندی کرد. مرگ والدین در دوران کودکی یکی از رویدادهای آسیب زا است. همانگونه که پیشتر گفته شد نحوه انتقال خبر بر زندگی دختران شهدا در دراز مدت تأثیر گذار بوده و در اکثر موارد منجر به

تالمات و زخمهای روحی شده است و در بسیاری موارد بر زندگی اجتماعی ایشان نیز تأثیر گذار بوده است.

در کشورهایی که تجربه جنگ را از سر گذرانده‌اند مراکزی تدارک دیده شده‌است که مشاوره داغیدگی^۱ برای اعضای خانواده کسی که در جنگ کشته شده‌است ارائه کنند (شارع‌پور، ۱۳۸۶: ۲۴۸-۲۲۷) جان بالبی و وردن در نظریه دلبستگی و داغیدگی، سوگواری را فرایندی فعال برای بازسازی پیوندهای گسسته می‌داند، نه صرفاً یک واکنش احساسی به فقدان. او بیان می‌کند که بازسازی رابطه با متوفی، از طریق درونی‌سازی تصویر او و یافتن معنای جدیدی از زندگی، بخش ضروری فرآیند سازگاری است و نقش نهادهای اجتماعی را در آن پررنگ می‌بیند (Bowlby, 1980: 38-48).

حمایت‌های نهادی مانند خدمات مشاوره، برنامه‌های حمایتی برای فرزندان شهدا و سیاست‌های اجتماعی هدفمند می‌توانند به کاهش شدت آسیب کمک کنند، اما در غیاب این حمایت‌ها، فرد ممکن است به تنهایی با پیامدهای روانی و اجتماعی فقدان مواجه شود. در دنیای مدرن برای اطلاع دادن خبر فوت والدین به کودکان راهبردهای مشخصی وجود دارد، و سعی می‌شود با استفاده از همراه آگاه و مسلط به این امر اهتمام ورزند. آماده سازی کودک، گفتن خبر با کلمات و جملات کوتاه و معنی دار، عدم استفاده از کلماتی که کودک را دچار خیالات نکند (نظیر روح، بهشت و از این دست کلمات) و همراهی و مراقبت کودک پس از دریافت خبر، راهکارهایی است که معمولاً به آن تأکید می‌شود. هر چند پژوهش‌ها نشان داده است انتقال خبر مرگ‌های خشونت‌آمیز از جمله خودکشی و مرگ در صحنه جنگ و قتل و غیره برای افراد حرف‌های هم بسیار سخت است (Finkeldei, 2024:1-15).

آنچه مسلم است در سال‌های ابتدایی جنگ هیچ ساز و کار ساختارمند و برنامه‌ریزی شده‌ای در کشور برای خبررسانی به کودکان علی‌الخصوص دختران شهدا وجود نداشت. در فرهنگ عامه نیز چیزی در این خصوص نبود. در واقع نه از نظر اجتماعی و نه از نظر

1. Bereavement counseling

ساختار سازمانی و آیین‌نامه‌های زیرساختی زمینه مناسبی تدارک دیده نشده بود. فرزندان شهدا در برنامه اطلاع رسانی دیده نشده بودند و این مهم به خانواده سپرده شده است. سبک خبررسانی شهادت و اطلاع یابی دختران شهدا به سه دسته روندی، اتفاقی و ساختارمند تقسیم می‌شود. زخمهای روحی معروف به ترومای پس از حادثه مشمول دختران شهدایی است که به صورت اتفاقی و ساختارمند از شهادت پدر اطلاع یافته‌اند.

خواب‌های هولناک تکرار شونده، افسردگی و اضطراب، باورهای منفی نسبت به خود و خود سرزنشی، مشکل در تصمیم‌گیری به موقع و از دست دادن فرصت‌ها، افت تحصیلی، عدم اعتماد به دیگران، حساسیت بیش از حد به محیط اطراف، حساسیت و کنترل بیش از حد نزدیکان، پرهیز از حضور در مکان‌هایی که یادآور خاطرات اطلاع از خبر شهادت و مراسم‌های سوگواری پدرشان است همگی از مواردی است که در روایت دختران شهید بیان شد و کیفیت زندگی ایشان را تحت تأثیر قرار داده است. این موضوع با آنچه در کتاب روانشناسی کاپلان و سادوک در خصوص اختلال استرس پس آسیمی آمده است همخوانی دارد (Boland, 2022).

قوانین سرپرستی در کشور ما وام‌گرفته شده از نهاد دین است که زمینه و بستر تحولات زندگی دختران شهدا را رقم می‌زد. در واقع آنچه تحت عنوان قوانین سرپرستی وجود دارد از احکام دینی آمده و در بستر جامعه نضج یافته است. با این حال در خصوص دختران قوانین کمی تلطیف شده و دختران پس از فوت پدر یا طلاق تا هفت سالگی نزد مادر زندگی می‌کنند.

در خصوص سرپرستی باید گفت «کودکان به لحاظ ضعف و ناتوانی در جسم و روان، از تصرف در امور مالی خویش ممنوع (محجور) شده و برای مراقبت و حمایت همه جانبه تحت سرپرستی و ولایت قرار گرفته‌اند، به گونه‌ای که تمام شئون و امور مربوط به آنها (نگهداری، تربیت، آموزش و اداره اموال و دارایی) به نظارت و حمایت ولی و سرپرستان واگذار شده است، اما محور و عنصر اساسی برای دخالت و حمایت ولی قهری، مصلحت و غبطه کودک است، به گونه‌ای که هر اقدام و تصرفی از سوی سرپرست

کودک را متأثر می‌سازد. ادله تردیدناپذیری از عقل و نقل، اهمیت و اعتبار مصلحت را در ولایت و سرپرستی بر کودکان اثبات می‌کند» (مقدادی ۱۳۰: ۲۱۰-۱۷۵).

با توجه به قوانین سرپرستی از ابتدا فرزندان شهدا و به طور ویژه دختران شهدا با بحث حضانت و سرپرستی دست به گریبان بودند که این موضوع در بین این خانواده‌ها خود متأثر از ارث تلقی می‌شود. همانطور که پیشتر نیز بیان شد در خصوص سرپرستی بچه‌های شهدا اشکال چهارگانه‌ای قابل صورت‌بندی بوده‌است که می‌تواند به مادر ولی، ولایت مشارکتی، ولایت خانواده پدری و ولایت سازمانی اشاره کرد که بر اساس شرایط اجتماعی و مصلحت‌های عمومی جامعه آن روز به طور ویژه شکل گرفته بود.

تجربه فرزندان شهدا از آسیب‌های ناشی از افت پایگاه اقتصادی ایشان به واسطه قانون ارث قابل نقد و بررسی بیشتری است. اما مسأله حضانت و قیومیت موضوعی بود که در همان دوران کودکی تا زمانی که استقلال یافته و یا ازدواج کنند دائماً با آنها همراه بود. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد دست به دست شدن بچه‌های شهدا بین مادر، پدر بزرگ، عمو و گاه پرورشگاه باعث ایجاد احساس عدم امنیت، افسردگی، شرمندگی، خشم و افت تحصیلی شده و گاه این موضوع از چشم بنیاد شهید به عنوان ناظر و تعیین کننده سرپرست کودک بر اساس مصلحت به دور مانده است. فرزندان شهید در سنین کودکی درواقع به مثابه صداهای خاموش جامعه‌ایثارگری بودند که هیچ کجا این مشکلات شنیده و دیده نشده‌است. به طوری که در بزرگسالی آثار سوء آن در احساسات درونی و زندگی اجتماعیشان بروز کرده است.

سارا رادیک در اثر خود «تفکر مادرانه» بر این باور است که زنان، به‌ویژه مادران یا دخترانی که بار مسئولیت خانوادگی را بر دوش دارند، از طریق مراقبت و بازسازی عاطفی، نوعی اندیشه مقاومتی تولید می‌کنند (Ruddick, 1989: 73-78). در اینجا مشاهده می‌شود که سرپرستی فرزندان شهدا که از مادر گرفته‌شده و به نهادهای رسمی یا خانواده پدری واگذار شده است مشکلاتی مانند احساس بی‌پناهی، افسردگی و افت تحصیلی را در دختران شهدا تشدید کرده است. تشکیل شبکه‌های اجتماعی گسترده در سطح کشور در

بزرگسالی و به اشتراک گذاری خاطراتی از این دست و اثرات اجتماعی آن در قالب تشکیل سازمان‌های مردم نهاد حقوقی و حمایتی برای فرزندان شهدا را می‌توان از برون‌دادهای موضوع حضانت و سرپرستی فرزندان شهدا دانست.

نظریات کاترین مک‌کینو و کارول پتمن درباره قدرت و تبعیض جنسیتی نشان می‌دهد که زنان در ساختارهای مردسالار، اغلب از طریق بازتعریف نقش‌های خود، راهی برای عاملیت پیدا می‌کنند (MacKinnon and Pateman, 1989:122-126). در اینجا، سرپرستی دختران شهدا و تبعات آن می‌تواند از منظر تأثیر قوانین بر زیست اجتماعی و روانی آنان تحلیل شود.

رسیدگی به وضعیت تحصیلی فرزندان شهدا و پیگیری مستمر از وظایف بنیادشهید است که مؤکداً از ابتدای تأسیس بنیاد شهید جزو وظایف بنیاد شهید قرار گرفته و طی سالیان سال قوانین مربوط به آن به شکلهای مختلف تغییراتی داشته است. هدف از رسیدگی تحصیلی توانمندسازی فرزندان شهدا و ایجاد جایگاهی متناسب با شان و منزلت ایشان در جامعه بوده است. این موضوع را می‌توان بر اساس نظریه بوردیو تبیین کرد. بوردیو معتقد است که پنج نوع سرمایه فرهنگی، سرمایه اجتماعی و سرمایه اقتصادی، نمادین و بدنی یا تجسد یافته. نظریه سرمایه بوردیو (۱۹۸۶) بیان می‌کند که نابرابری‌های اجتماعی تنها بر اساس سرمایه اقتصادی شکل نمی‌گیرند، بلکه سرمایه فرهنگی، اجتماعی و نمادین نیز نقش اساسی دارند. سرمایه فرهنگی شامل تحصیلات و مهارت‌های آموخته شده، سرمایه اجتماعی به شبکه‌های ارتباطی و حمایت‌های اجتماعی مربوط است و سرمایه اقتصادی دارایی‌های مالی را در بر می‌گیرد (Bourdieu, 1986: 241).

بر اساس نظریه بوردیو می‌توان گفت که دختران شهدا برای ارتقاء جایگاه اجتماعی، به سرمایه فرهنگی (تحصیل) و اجتماعی (روابط حمایتی) تکیه می‌کنند. در واقع تحصیلات و مدارک دانشگاهی دختران شهدا به نوعی سرمایه فرهنگی ایشان را شکل می‌داد که بنیاد شهید سعی می‌کرد از طریق ارتقاء آن و راهکارهای موازی سرمایه اجتماعی و اقتصادی ایشان را نیز افزایش دهد.

تغییر ساختار سازمانی بنیاد شهید آثار سوء اجتماعی بر زندگی فرزندان شهدا گذاشت. در سال‌های ابتدایی فعالیت بنیاد شهید تا قبل از ادغام بنیاد شهید با بنیاد جانبازان و تبدیل آن به بنیاد شهید و امور ایثارگران جامعه هدف بنیاد در خصوص تحصیلات ۱۷۰,۰۰۰ نفر فرزند شهید بود. به همین جهت واحد آموزش بنیاد شهید رسیدگی خوبی داشت و با سرکشی به مدارس، گرفتن معلم خصوصی، برگزاری کلاسهای تست زنی و غیره برای تقویت بنیه علمی فرزندان تلاش می‌کرد. اما پس از ادغام بنیاد شهید و جانبازان و افزایش عائله بنیاد شهید و تغییر قوانین به نفع جانبازان ۲۵ درصد و کمتر باعث شد از میزان و کیفیت خدمات بنیاد شهید و امور ایثارگران به فرزندان شهدا کاسته شده و یک نوع همگنی در ارائه خدمات به این دو قشر ایجاد شود. به همین جهت از کیفیت پیگیری‌ها و خدمات تحصیلی به فرزندان شهدا کاسته شد (آهنگرسله‌بنی، ۱۳۹۹: ۲۵۱-۲۳۸).

اثرات این تغییر ساختار بنیاد شهید بر کیفیت تحصیلی فرزندان شهدا یکی از یافته‌های پژوهش‌های رستمی (۱۳۹۸) تحت عنوان «بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر وضعیت تحصیلی دانشجویان شاهد و غیر شاهد شهر کرمانشاه» است (رستمی، ۱۳۹۸: ۲۰۵-۱۶۸). از سوی دیگر مسائلی نظیر عدم تمرکز و افت تحصیلی ناشی از ترومای پس از حادثه، عدم علاقه به ادامه تحصیل در برخی از فرزندان شهدا، برچسب سهمیه‌ای و سرخوردگی در دانشگاه از جمله مواردی است که در برخی از فرزندان شهدا موجب ترک تحصیل یا نیمه کاره رها کردن تحصیلات دانشگاهی شد. در مورد دختران شهدا علاوه بر همه این موارد مسأله سرپرستی نیز مؤثر بوده است. به طوری که برخی از دختران شهدا علی‌رغم تمایل به ادامه تحصیل تشویق به ازدواج و عدم ادامه تحصیل می‌شدند و لزوم آن نیز سر و سامان گرفتن آنها بود. قطعاً در این میان کسانی نیز بوده‌اند که تمایل به ادامه تحصیل نداشته باشند و ترک تحصیل کرده باشند. اما تأثیر بی‌سرپرستی بر ادامه تحصیل از سوی برخی از فرزندان شهدا بیان شده است.

شرایط مداخله‌گر در تجربه خاص فرزندان شهدا شامل ازدواج مادر، حضور ناپدری و برچسب‌های اجتماعی است. حضور ناپدری، و یا فوت پدر بزرگ در مورد دختران

شهادایی که تحت سرپرستی ولی قهری بودند ابراز شده است. این موضوع با نتایج تحقیق گریتر و همکاران (۲۰۰۳) همخوانی دارد. نتایج پژوهش ایشان نشان می‌دهد که مرگ پدر باعث افت تحصیلی ناشی از عدم تمرکز و مسائل مالی و اقتصادی خانواده می‌شود ولی از دست دادن مادر به هر شکل ممکن دو برابر بر افت تحصیلی بچه‌ها تأثیرگذار است (Gertler, Martinez, and Levine, 2003: 1-28).

در مقابل دختران شهدای زیادی نیز بوده‌اند که همگام با رشد تحصیلات زنان در جامعه و افزایش ورود دختران به دانشگاه ادامه تحصیل و مدارج بالای تحصیلات تکمیلی را کسب کرده‌اند و علاقه به تحصیل و علم آموزی، رقابت و تلاش مضاعف با سایر همکلاسی‌ها و افرادی که آنها را به خاطر وضعیتشان تحقیر می‌کردند و تلاش برای کمرنگ کردن برچسب سهمیه‌ای با بدست آوردن موفقیت‌های بیشتر، ساختن آینده و به نمایش گذاری زن توانمند و قدرتمند، از انگیزه‌های ایشان جهت ادامه تحصیل و کسب موفقیت بوده است.

نتایج به دست آمده در این پژوهش نتایج پژوهش قربانعلی ابراهیمی و همکاران (۱۳۹۰) در خصوص عوامل مؤثر بر انگیزه تحصیلی دانشجویان را تأیید می‌کند. ابراهیمی عوامل تأثیر گذار بر وضعیت تحصیلی را به سه دسته فردی، اجتماعی و ساختاری تقسیم می‌کند. عوامل فردی شامل علائق، نیازها، نگرش‌ها، توانایی‌ها، شرایط رشد و شخصیت فرد را شامل می‌شود. دسته دوم عوامل اجتماعی شامل بافت اجتماعی، مدت زمان در اختیار، شغل و درآمد را در بر می‌گیرد و عوامل ساختاری شامل تسهیلات، برنامه‌ها، فعالیت‌ها و نحوه مدیریت افراد می‌باشد (قربانعلی ابراهیمی و ابراهیم صالحی عمران و ملحیه حسین زاده، ۱۳۹۰: ۶۴-۳۶).

در واقع بسیاری از دختران شهدا با تلاش برای تحصیلات بالاتر خود را در بافت اجتماعی به شغل و درآمد بالاتر نیز دست یافته و طبقه اجتماعی خود را تا حدی تغییر دادند. این یافته نتایج تحقیقات ورنوسز و دیگران (۲۰۲۳) در این خصوص که دختران بازمانده از جنگ از طریق تحصیل، اشتغال، فعالیت اجتماعی، استقلال اقتصادی هویت

جدیدی برای خود می‌سازند (Veronese, 2023: 146) حمایت می‌کند. دو راه برای دختران شهدا جهت ارتقاء پایگاه اقتصادی و اجتماعی‌شان وجود داشت. تحصیلات و کسب شغل‌هایی که مراتب بالاتری را برایشان رقم بزند و یا ازدواج با فردی که از طبقات اجتماعی بالاتر بود.

بسیاری از دختران شهدا علی‌رغم اینکه تحصیلات بالایی کسب کردند و حمایت‌های بنیاد شهید لزوماً موفق به کسب شغل مناسب نشدند. از طرفی بسیاری از دختران شهدا در شرایط رقابتی جذب خواستگار برای ازدواج با دخترانی که در طبقه اجتماعی مساوی قرار داشتند ولی از حمایت پدر برخوردار بودند شانس کسب خواستگار مناسب کمتری داشتند. این موضوع برای دختران شهدایی که ترک تحصیل کردند شدیدتر بوده و آثار سوء اجتماعی زیادی در زندگی آنها داشته است. در واقع علی‌رغم تلاش بنیاد شهید جهت افزایش سرمایه فرهنگی دختران شهدا برای بسیاری از دختران این موضوع موفقیت‌آمیز نبوده است.

در سال‌های ابتدایی جنگ تلاش و سیاست بنیاد شهید بازگرداندن خانواده‌های شهدا به وضعیت عادی بوده است به طوری که تلاش می‌شده تا همسران شهدای جوانی که فاقد فرزند هستند و یا یک یا دو فرزند دارند ازدواج کنند. در برخی موارد نیز بر اساس رسومی تحت عنوان لویرات^۱ (زن برادر ستانی) اولویت ازدواج با برادر شوهر بود. این موضوع در بین عشایر کهگیلویه و بویراحمد بیشتر از سایر مناطق کشور رواج داشت. هدف از این نوع ازدواج نیز حفظ سرمایه پسر فوت شده و بزرگ شدن بچه‌ها علی‌الخصوص دختران زیر دست یک هم خون بود (آهنگرسله‌بنی، ۱۳۹۹: ۲۵۱-۲۳۸).

برخی تحقیقات در سایر کشورها نیز نشان می‌دهد که حضور ناپدری بر کیفیت زندگی کودکان زیر ده سال تأثیر مثبت گذاشته و تا بزرگسالی باعث ایجاد امنیت اقتصادی و اجتماعی ایشان شده است. به طور مثال این موضوع در پژوهشی تحت عنوان «پیامدهای

1. Levirat

مرگ والدین در دوران کودکی افراد بر فوت و وضعیت اقتصادی اجتماعی فرد: شواهدی از سوئد در آغاز قرن بیستم» تأیید شده است (Debiasi, 2021:654-681).

در خصوص خانواده‌های شهدا عوامل متعددی برای دختران شهدا وجود داشت که باعث می‌شد نسبت به ناپدری و ازدواج مادر احساسات متناقضی داشته باشند. دریافت حقوق از بنیاد شهید سوءظن‌ها را بیشتر می‌کردند که در موارد بسیاری درست هم بود (آهنگرسله‌بنی، ۱۳۹۹: ۲۵۸-۲۴۱). تجربه زیسته دختران شهدا نسبت به ناپدری به سه دسته احساس مثبت و پذیرش، تغییر رویکرد بر حسب تغییرات سن و احساسات منفی تقسیم می‌شود.

تجربه روابط پدر دختری مثبت و سازنده برای برخی از دختران شهدا حکم‌کیمیایی را داشته که باعث شده از عدم حضور پدر احساس خلاء نداشته و زندگی عادی خود را سپری کنند. زیرا تحقیقات نشان داده‌است حتی اگر تمام مسائل مالی و اقتصادی برای کودکان پدر از دست داده از طریق بیمه و سرمایه‌گذاری برطرف شود ولی باز هم نیاز به مسائل عاطفی و احساس دوست داشته شدن در جمع خانوادگی در رشد و بزرگسالی کودک مؤثر است (Gertler, Martinez, and Levine, 2003: 1-28).

برخی از دختران شهدا علی‌رغم اینکه در کودکی نسبت به ناپدری احساس خوبی داشته و با خواهر و برادران ناتنی خود ارتباط خوبی برقرار می‌کردند در بزرگسالی تغییر دیدگاه داشتند. علت این تغییر دیدگاه را می‌تواند در مسائل مالی (مثل حیف و میل شدن ارث پدری و یا سوء استفاده از حقوق بنیاد شهید)، سوء رفتار اخلاقی، بدرفتاری با مادر و در مواردی کتک زدن مادر و بچه‌ها و یا آنچه تحت عنوان فرق گذاشتن بین بچه‌ها عنوان می‌کنند، جستجو کرد. در عوض برخی از دختران شهدا علی‌رغم اینکه در کودکی احساس خوبی نسبت به ناپدری نداشته و نمی‌توانستند او را به عنوان جایگزین پدر بدانند و یا احساس می‌کردند باعث شده که مادر تمام و کمال برای آنها نباشد و باعث فاصله گرفتن مادر از ایشان شده است، در بزرگسالی تغییر دیدگاه داده و با نگاهی مثبت و عاقلانه به موضوع ازدواج مادر و رفتارهای ناپدری می‌پردازند.

برخی از دختران شهدا نیز هیچ گاه با این موضوع کنار نیامده و ناپدیری را غاصب جایگاه پدرشان، مسبب جدایی مادر از فرزند و افتادن به ورطه ولی قهری، سوء استفاده از موقعیت مادر در مسائل مالی و معافیت سربازی و تضییع کننده حقوق و ارثیه فرزند شهید می دانند.

بر اساس یافته‌های این پژوهش، «زیست و بازسازی هویت در فقدان پدر» را می‌توان در پرتو نظریه دلبستگی و داغدیدگی جان بالبی و ویلیام واردن تبیین کرد. در واقع دال مرکزی تجربه زیسته دختران شهدا همین موضوع است. در این چارچوب، فرآیند مواجهه دختران شهدا با فقدان پدر از سطح سوگ شخصی فراتر می‌رود و به بازسازی نمادین پیوند با پدر و درونی‌سازی ارزش‌های او منتهی می‌شود؛ امری که بالبی از آن با عنوان «تداوم پیوند در غیاب» یاد می‌کند (Bowlby, 1980: 38-42). این بازسازی نه صرفاً در بعد عاطفی بلکه در بُعد هویتی و اجتماعی نیز رخ می‌دهد، زیرا آنان با گذر از مراحل چهارگانه داغدیدگی که واردن بیان می‌کند پذیرش فقدان، تجربه درد، سازگاری با واقعیت جدید و برقراری ارتباط ماندگار با پدر شهیدشان می‌کوشند هویت خود را در غیاب پدر سامان دهند (Worden J. W., 2009: 46-52).

از منظر بوردیو، این فرآیند نوعی سرمایه‌سازی فرهنگی و نمادین است که از طریق تحصیل، اشتغال و مشارکت اجتماعی بازتولید می‌شود و به دختران شهدا امکان می‌دهد خلأ حمایتی ناشی از فقدان پدر را با اتکا به عاملیت فردی و سرمایه فرهنگی خود جبران کنند (Bourdieu, 1986: 141-258). بنابراین، دال مرکزی «بازسازی هویت در فقدان پدر» در پیوندی نظری میان دلبستگی عاطفی و سرمایه اجتماعی معنا می‌یابد؛ پیوندی که در آن سوگ به کنش، وابستگی به خوداتکایی، و فقدان به بستر بازتعریف عاملیت زنانه تبدیل می‌شود. این موضوع با تحقیقات خانم شفیع (۱۴۰۳) و آهنگر سله‌بنی (۱۴۰۴) همخوان است و آن را گسترش می‌دهد.

دختران شهدا راهبردهایی را برای این بازسازی و رهایی از شرایط برگزیدند از جمله ازدواج، تحصیل و اشتغال که به مثابه راهی برای استقلال تلقی می‌شد. ازدواج دختران

شهدا یکی از پرچالش‌ترین تجربیات زندگی ایشان است. در حالی که در کشورهای اروپایی و آمریکایی چالش ازدواج پیدا کردن مورد مناسب و رفع مسائل اقتصادی است (Gertler, Martinez and Levine, 2003: 1-28). در کشورما و کشورهای اسلامی ازدواج دختران به دلیل نیاز به اجازه ولی قهری مسائل خودش را دارد.

کارول گیلیگان (۱۹۸۲) در نظریه گذر نقش‌های اجتماعی درباره گذار نقش‌های اجتماعی، به تفاوت‌های جنسیتی در رشد اخلاقی و تصمیم‌گیری زنان می‌پردازد. او معتقد است که زنان در تصمیم‌گیریهای خود بیشتر بر روابط، وابستگیها و مراقبت تاکید دارند، برخلاف مردان که اصول انتزاعی عدالت را مبنا قرار می‌دهند (Gilligan, 1982: 73-78). در اینجا دختران شهدا قصد دارند از نقش «فرزند شهید» به «همسر» تغییر موقعیت دهند و با تنش‌های اجتماعی، فرهنگی و خانوادگی مواجه شدند. مسائلی مانند چالش با ولی قهری، فشارهای اجتماعی و نقش بنیاد شهید نشان می‌دهد که چگونه این گذار با پیچیدگیهای ساختاری همراه بوده است. در مورد دختران شهدا با توجه به موضوع حضانت و سرپرستی و بسته به نوع آن روندی که منجر به عقد و ازدواج ایشان شده به سه دسته قابل تقسیم است. دسته اول اختلافات خانوادگی، دسته دوم اختلافات سازمانی و دسته سوم بدون مشکل.

بنیاد شهید و امور ایثارگران بنا به وظیفه ذاتی خود موظف به دنبال کردن و نظارت بر موضوع ازدواج دختران شهدا بود. این سازمان علاوه بر پرداخت وام‌های بلاعوض و وام‌های کم بهره در تهیه لوازم زندگی و جهیزیه در حد لوازم ساده اولیه زندگی یاری رسانده و با اقداماتی نظیر مشاوره پیش از ازدواج و حمایت مددکاران اجتماعی بر تصمیم‌گیری‌ها اثرگذار بود. لذا تصمیم‌گیران در خصوص ازدواج دختران شهدا را می‌توان بدین‌سان برشمرد: دختر شهید، مادر، پدر بزرگ، عمو، در مواردی ناپدری و بنیاد شهید. برخی از دختران شهدا بیان می‌کنند پس از انجام پروسه خواستگاری، رضایت مادر و مشاوره اختلافات بین پدر بزرگ و مادر باعث گرو کشی و عدم حضور پدر بزرگ به عنوان ولی قهری در مراسم عقد شده است. هرچند قانون گذار به استناد ماده ۱۰۴۳ قانون

مدنی برای این موضوع راهکارهایی گذاشته و تفاسیر جدیدی نیز از موضوع اذن ولی قهری در نکاح باکره رشیده از منظر فقه و حقوق موضوعه شده است (صدری و ذاکری، ۱۳۹۳: ۶۹-۹۱) ولی این جریان نه تنها فشارهای عصبی و تالمات روحی برای دختران شهدا ایجاد کرده بلکه برای داماد نیز دختر به عنوان یک فرد بی سرپرست شناخته شده و حرمت‌های ذهنی شکسته شده و مشکلاتی را در درازمدت ایجاد کرده و آثار سوء غیر قابل جبرانی برجای گذاشته است.

در خصوص انتخاب همسر و پاسخ به خواستگار در برخی موارد بین نظر دختر شهید و مادر اختلافاتی ایجاد شده و روند جاری شدن عقد با مشکل مواجه می‌شود. اختلاف نظر بین ناپدری و مادر و یا مخالفت ناپدری با خواستگار و به سرانجام نرسیدن ازدواج از تجربیات خاص برخی از دختران شهدا است. در نهایت اختلاف بین سرپرست (عمو یا پدر بزرگ) با نظر دختر شهید در مواردی که ایشان سرپرستی دختر شهید را به عهده داشتند نیز جزو مواردی است که بیان شده است. در موارد اختلافی بین خوانوده، واحد مددکاری بنیاد شهید به عنوان سازمان واسطه سعی در رفع اختلافات داشته و تلاش می‌کند با میانداری کار را به سر انجام برساند. در مواردی تنها راه دریافت حکم از دادگاه و ورود واحد حقوقی بنیاد شهید برای این امور بوده است که این موضوع از تجربیات زیسته خاص دختران شهدا است. مواردی نیز بیان داشته‌اند که مدیران و مددکاران بنیاد شهید با توجه به نتایج مشاوره پیش از ازدواج و به جهت پیشگیری از طلاق تلاش می‌کردند ازدواج نامناسب اتفاق نیفتد.

دختران شهدایی نیز بوده‌اند که بدون مشکل و با جلب رضایت همه موارد یاد شده (بنیاد شهید، مادر، پدر بزرگ، عمو و ...) سر سفره عقد نشسته و تنها بغض در گلویشان عدم حضور پدر بوده است. این موضوع در مورد دختران شهدایی که در پرورشگاه بزرگ شده بودند نیز صادق است که با کمک بنیاد شهید و دریافت حکم از دادگاه ازدواج کرده‌اند.

از بعد اجتماعی ظاهراً در انتخاب و ازدواج اراده دختران شهدا در آخرین حلقه اجتماعی قرار داشته و این موضوع که مهمترین تصمیم زندگی ایشان نیز بوده است با التهایی در ساختار اجتماعی خانواده همراه است. مشکل اصلی را می‌توان مرتبط با چالش

سرپرستی و نگاه جامعه به زنان دانست. هرچند این موضوع در خصوص دختران پدر از دست داده (غیر فرزند شهید) نیز وجود دارد ولی در خصوص دختران شهدا علاوه بر تمامی مواردی که دختران فاقد پدر با آن دست به گریبان هستند یک سازمان متولی به نام بنیاد شهید نیز در این بزرگه زندگی ایشان اثرات مثبت و منفی زیادی داشته است. از نظر حقوقی تحقیقات متعددی در خصوص اذن ولی برای ازدواج دختر بالغه رشیده شده است ولی کسی به آثار اجتماعی آن نپرداخته است.

زندگی متاهلی دختران شهدا نیز بر حسب نحوه گذران روند ازدواج و انگیزه ازدواج و غیره مسائل خاص خود را داشت. در هر صورت زندگی‌ای که با تنشهای دوران خواستگاری شروع شود، با توجیه سر و سامان یافتن و فرار از زندگی با ولی قهری، ناپدری و یا پرورشگاه باشد نتایج دردناکی نیز به همراه دارد. نبود مورد مناسب برای ازدواج به دلیل ضعف در ارکان خانواده علی‌الخصوص عدم حضور پدر، انتخاب‌های نادرست و صرفاً در دسترس و غیره دلیل اصلی طلاق و در مواردی تکرار طلاق برای باردوم و سوم شده است. این مسئله را می‌توان در چارچوب نظریه مبادله اجتماعی هومنز تحلیل کرد؛ چراکه افراد بر اساس هزینه‌ها و منافع تصمیم به ادامه یا قطع رابطه می‌گیرند (Homans, 1961: 597-6-6) و دختران شهدا که فاقد برخی حمایت‌های خانوادگی بوده‌اند، ممکن است در تصمیمات ازدواجی خود آسیب‌پذیرتر باشند. برخی نیز به ادامه زندگی علی‌رغم نارضایتی و مشکلات، به ادامه زندگی مشترک تن داده‌اند.

در بین دختران شهدا دلایلی نظیر وجود فرزندان و نگرانی از آینده آنها، ترس از تنهایی، ترس از مصائب بیوگی و تکرار تجربه زندگی مادر، مشکلات مالی و نداشتن حامی در این تصمیم‌گیری نقش داشته‌اند. این موضوع را می‌توان با استفاده از نظریه سرمایه فرهنگی بوردیو (۱۹۸۶) بررسی کرد. از آنجا که این دختران در ساختار اجتماعی خاصی رشد کرده‌اند، سطح سرمایه فرهنگی آنها، به‌ویژه در مهارت‌های زناشویی و مدیریت خانواده، می‌تواند بر کیفیت زندگی مشترک‌شان اثرگذار باشد.

در مجموع ردپای ضعف مهارت‌های زندگی و ترفندهای زنانگی در زندگی زناشویی را می‌توان در بین گفتگوها و مصاحبه‌های دختران شهدا مشاهده کرد. این موضوع با نتایج تحقیقات البوغیش و همکاران (۱۴۰۲) و پریزاد و همکاران (۱۴۰۱) در خصوص پایین‌تر بودن مهارت‌های زندگی بچه‌های تک والد دختر و پسر نسبت به فرزندان خانواده‌های دو والد همخوانی دارد (پریزاد، رادفر، علینژاد و راهدانه‌سابق، ۱: ۴۴۵-۴۳۲؛ البوغیش، البوغیش و البوغیش، ۱۴۰۲: ۱۱۵-۱۱۰). به عبارتی دیگر، این موضوع مسئله‌ای خاص دختران شهدا نیست و در سایر اقشار جامعه در میان فرزندان خانواده‌های تک‌والد نیز مشاهده می‌شود. لذا، لازم است برای این موضوع برنامه‌ریزی فرهنگی و اجتماعی در سطح عمومی انجام شود.

از سوی دیگر، برخی از دختران شهدا یا از زندگی مشترک خود رضایت کامل دارند و یا مشکلاتی خارج از رابطه با همسرشان تجربه کرده و مسائل را مرتبط با خانواده همسر یا مشکلات کلان کشور عنوان می‌کنند. این مسئله می‌تواند در نظریه فمینیستی برنارد (۱۹۸۲) ازدواج و خانواده مورد تحلیل قرار گیرد. طبق این نظریه، زنان در نظام‌های مردسالارانه از حقوق نابرابری در زندگی زناشویی برخوردارند و چالش‌های ازدواج و ادامه زندگی برای آنها پیچیده‌تر از مردان است (نیازی، فرهادیان، عیوضی و خوش بیانی آرانی، ۱۴۰۲: ۱۳۷-۱۰۵). با این حال، دختران شهدا برای بهبود شرایط زندگی زناشویی خود راهبردهایی مانند کمک گرفتن از واحد مددکاری بنیاد شهید، مراجعه به مشاوران خصوصی، مشورت با دیگر دختران شهدا و اشتراک‌گذاری تجربیات را مطرح کرده‌اند. این راهبردها می‌تواند در پرتو نظریه کنش متقابل نمادین بلومر ۱ (تنهایی، ۱۳۸۸: ۶۳-۱۷) بررسی شود، زیرا از طریق تعاملات اجتماعی و یادگیری از تجربیات دیگران، افراد می‌توانند راه‌حل‌های مبتکرانه‌ای برای مشکلات زندگی خود بیابند.

پيامد و نتیجه زیست و بازسازی هویت در فقدان پدر احساسات متناقض است. به نظر می‌رسد تصویر واقعی تجربه زیسته دختران شهدا با درک و تصور جامعه از زندگی ایشان تفاوت‌های قابل تاملی دارد که منجر به ایجاد مسائل و مشکلاتی در زندگی روزمره ایشان

می‌گردد. دختران شهدا در زندگی خود در کنار شادیه‌ها و تلخیه‌ها احساسات متناقضی را تجربه کرده‌اند که ناشی از تعریف رسمی از هویت ایشان می‌باشد. یافته‌های پژوهش‌های رستمی (۱۳۹۸) و اعظم آهنگر سله‌بنی (۱۴۰۴) بر این موضوع تاکید دارد که تعریف رسمی از خانواده‌های شهدا مورد احترام، ایثارگر، در مرکز توجه، در آرامش، دارای وضعیت اقتصادی نرمال و نماینده افکار و عملکرد رسمی کشور است که علی‌القاعده باید احساس افتخار در فرزندان شهدا ایجاد کند ولی یک هویت و احساس دوگانه‌ای برای فرزندان شهدا رقم خورده است (رستمی، ۱۳۹۸: ۲۰۵-۱۶۸) (آهنگر سله‌بنی، ۱۴۰۴: ۶۹۸-۶۵۹) این وضعیت را می‌توان از منظر نظریه انگ‌زنی بکر و گافمن (۱۹۶۳) تحلیل کرد؛ چرا که جامعه برجسب‌های دوگانه‌ای به این افراد می‌زند: از یک‌سو احترام و از سوی دیگر، انتظارات و پیش‌فرض‌هایی که در مواردی به سرخوردگی آنان منجر شده است.

در بین دختران شهدا احساس افتخار در یک نبرد درونی با احساس حرمان زندگی همراه است که در مواردی منجر به یک قدرت تغییر مثبت شده است. احساس افتخار از مورد احترام دیگران بودن در جمع به خصوص در دوران کودکی که هنوز جنگ بود و جامعه نیاز به حضور رزمندگان را احساس می‌کرد، احساس افتخار درونی به خاطر فرزند یک قهرمان جنگ بودن و احساس افتخار ناشی از موفقیت در رقابت با دیگران و موفقیت موارد مشترک تجربه زیسته دختران شهدا است.

در مقابل با بالا رفتن سن و حضور در جامعه، دانشگاه و اشتغال مواردی مطرح شده که احساس حرمان زندگی به ایشان دست داده است. بسیاری از دختران شهدا ترجیح داده‌اند در محل کار و سایر محیط‌ها و حتی در مراجعه به بنیاد شهید، از خواسته و حق خود عقب‌نشینی کنند، زیرا به عنوان یک فرزندشهید از آنها انتظار چنین رفتاری می‌رفته و غیرمستقیم به آنها گوشزد شده است. این وضعیت در قالب برجسب‌زنی اجتماعی و ساخت تصورات قالبی در مورد این افراد، آن‌ها را در وضعیت هویت دوگانه قرار داده که می‌تواند موجب انزوا، سرخوردگی یا تلاش برای اثبات خود شود.

بحث سهمیه دانشگاه و استخدام و هججه‌هایی که در سطح جامعه به این قشر وارد می‌شود نوعی احساس یاس ناشی از برجسب‌زنی و نادیده‌انگاری زحمات و قابلیت‌ها و توانمندی‌های فردی را رقم زده و این موضوع به کرات و بسیار پررنگ در تجربه زیسته دختران شهدا قابل مشاهده است. این موضوع در نتایج پژوهش شفيعی (۱۴۰۳: ۲۵) و آهنگر سله بنی (۱۴۰۴: ۶۵۸-۶۹۸) در خصوص تضادهای هویتی فرزندان شهدا به وضوح آمده و از سوی این تحقیقات حمایت حمایت می‌شود.

احساس هدر رفت زحمات شهدا ناشی از تغییرات فرهنگی جامعه برای دختران شهدایی که سال‌های سال غم تنهایی را سپری کرده و اذعان دارند احساس کمبود پدر با بالارفتن سن نه تنها کمرنگ نشده بلکه پررنگ‌تر هم شده است، بسیار دردناک و مایوس کننده است. دختران شهدا احساس می‌کنند که دچار سوء قضاوت از سوی جامعه هستند و دائم به آنها به چشم غاصب و کسانی که بدون داشتن صلاحیت لازم جایگاه‌هایی را اشغال کرده‌اند نگاه می‌شود. به نظر می‌رسد ناآگاهی جامعه از ساز و کار اختصاص سهمیه دانشگاه و استخدام باعث شده است که در خصوص این قشر دچار سوء قضاوت شده و به عنوان افرادی کم سواد، کم توان و کم مهارت و کم قابلیت در اذهان عمومی بازنمایی شود. این موضوع نتایج تحقیقات سبا مقدم در خصوص زندگی فرزندان شهدای شهرک نشین ساکن تهران در کتاب «زندگی ما» را تأیید می‌کند (مقدم، ۱۳۹۶: ۹۳-۴۱) از نگاه نظریه انگ‌زنی، جامعه به جای پذیرش و حمایت، به قضاوت سریع و نامنصفانه روی آورده و این افراد را در وضعیتی قرار داده که همواره در تلاش برای شکستن این انگ‌ها باشند.

در مقابل این احساسات منفی و حرمان زندگی دختران شهدایی نیز بوده‌اند که سعی کرده‌اند از مسائل و مشکلات پله ترقی بسازند و آن را تبدیل به قدرت مثبت گردانند. تلاش برای هدر نرفتن زحمات مادر در روزگار سختی جنگ و تلاشهای بی‌دریغ مادری که سعی می‌کرد کودکان خود را بدون حضور پدر بزرگ کند، یکی از مواردی است که از سوی برخی دختران شهدا با تحصیلات عالیه و موقعیت شغلی خوب بیان شده است.

همچنین تلاش برای اثبات خود و قابلیت‌های خود در مقابل برجسب سهمیه‌ای شکل گرفته و موفقیت‌هایی را برای برخی دختران شهدا رقم زده‌است. برخی دختران شهدا بیان کرده‌اند که برای اینکه روزی بتوانند زندگیشان را تغییر دهند، در روزگاری که دور از مادر و بدون پدر همراه با خانواده‌پدیری و یا در پرورشگاه زندگی می‌کردند، تنها راه تغییر وضعیت را تلاش برای رشد شخصی و قابلیت‌های فردی دیده‌اند تا بتوانند آینده‌ای درخشان برای خود بسازند و از وضعیت نامناسب نجات یابند. در هر صورت این روحیه ایجاد قدرت مثبت از مصائب عدم حضور پدر در تجربه زیسته برخی از دختران شهدا مشاهده شده است.

برونداد چنین پدیده‌ای از نظر جامعه‌شناختی منجر به تغییر ریل افکار برخی دختران شهدا نسبت به افکار و عقاید پدرانشان شده است. نظریه شکاف نسلی نشان می‌دهد که تغییرات اجتماعی و تفاوت‌های محیطی میان نسل‌ها، ممکن است منجر به فاصله‌گیری از ارزش‌های نسل قبل شود (Mannheim, 1952: 276-322). در برخی مصاحبه‌ها مشاهده شده است که دختران شهدا دچار انکار و مخالفت با آرمان‌ها و افکار و اعتقادات پدرانشان شده‌اند، که می‌توان آن را برونداد ناشی از فشارهای اجتماعی و بازنمایی ناعادلانه هویت آنان دانست. این پدیده، تأییدی بر وجود نوعی شکاف نسلی در میان این افراد است که نه تنها ناشی از تحولات اجتماعی است، بلکه محصول شرایط خاصی است که این قشر از کودکان تجربه کرده‌اند.

پیشنهادهای راهکارها

بر اساس نتایج تحقیق حاضر به نظر می‌رسد نقش مددکار حرفه‌ای و آموزش دیده در حوزه خانواده‌ها و بازماندگان جنگ می‌تواند تنشهای پیش روی دختران شهدا را کاهش دهد.

✓ لذا به بنیادشهید پیشنهاد می‌شود در این امر سرمایه‌گذاری ویژه نماید. یکی از مشکلات اصلی در حوزه نحوه اعلام خبر شهادت بود که منجر به بروز مشکلات متعدد

شده بود. لذا پیشنهاد می‌شود بنیاد شهید و امور ایثارگران با همکاری سازمان بهزیستی و وزارت بهداشت، «پروتکل جامع اطلاع‌رسانی و مداخله در بحران» را برای خانواده‌های شهدا تدوین و اجرا کنند. این پروتکل باید شامل موارد زیر باشد:

۱- استقرار تیم‌های سیار مشاوره: متشکل از روانشناس بالینی (متخصص در حوزه کودک و سوگ) و مددکار اجتماعی، که بلافاصله پس از شهادت وارد عمل شوند و ضمن مدیریت نحوه اعلام خبر به فرزندان، فرآیند «سوگ درمانی» را برای آنان آغاز کنند.

۲- برنامه حمایتی بلندمدت: تشکیل پرونده روانشناختی برای فرزندان خردسال و ارائه جلسات مشاوره رایگان و دوره‌ای در مقاطع حساس زندگی (ورود به مدرسه، نوجوانی، بلوغ) برای پیشگیری از بروز اختلال استرس پس از سانحه.

✓ همچنین به نظر می‌رسد لازم باشد محققان آینده به صورت متمرکز بر موضوع سرپرستی، حضانت و قیمیت تحقیقات بیشتری انجام داده و راهکارهای مناسب جامعه هدف ارائه دهند. پژوهش نشان داد «چالش سرپرستی» (ولایت مشارکتی، ولایت خانواده پدری) منجر به احساس عدم امنیت، بی‌پناهی، افت تحصیلی و نزاع‌های خانوادگی شده است. قوانین موجود (ماده ۱۰۴۳ قانون مدنی) در برخی موارد بدون در نظر گرفتن مصلحت عاطفی کودک، مشکلاتی ایجاد کرده است. لذا پیشنهاد می‌گردد:

۱- اصلاح رویه قضایی و اداری صورت گیرد و بنیاد شهید با همکاری قوه قضائیه، آیین‌نامه‌ای تدوین کنند که در آن، مادر به عنوان «اولویت اول» سرپرستی و قیمومت فرزند شهید شناخته شود مگر در مواردی که صلاحیت وی توسط مراجع تخصصی (روانشناس و مددکار) احراز نشود.

۲- به توانمندسازی همسران شهدا اهتمام ورزند. برگزاری دوره‌های آموزشی و مهارتی برای همسران شهدا (به‌ویژه در حوزه‌های حقوقی، مدیریت اقتصادی و فرزندپروری) به منظور تقویت توانایی آنان در حفظ و مدیریت خانواده بدون وابستگی به ولی قهری.

✓ پیشنهاد مطالعه در خصوص افت پایگاه اقتصادی فرزندان شهدا ناشی از قانون ارث نیز از دیگر موارد مهم است.

✓ مطالعه عمیقتر بر وضعیت زندگی خانوادگی و تأهل فرزندان شهدا اعم از دختر و پسر و مقایسه آن با وضعیت فرزندان جانبازان می‌تواند زوایای مهمی را برای سیاستگذار روشن سازد. نتایج این تحقیق نشان داد که موضوع ازدواج یکی از "بزنگاه‌های پرچالش" برای دختران شهدا بوده است. اختلاف نظر سرپرستان، فقدان مهارت‌های زندگی و انتخاب‌های نادرست به دلیل عدم حضور پدر، منجر به نارضایتی یا طلاق در برخی موارد شده است. لذا پیشنهاد می‌شود اقدام به استقرار «مرکز تخصصی مشاوره ازدواج و خانواده» ویژه ایثارگران گردد: این مرکز باید دارای دو بخش اصلی باشد:

۱- مشاوره پیش از ازدواج: برای دختران شهدا و خانواده‌هایشان، با هدف مدیریت انتظارات، میانجی‌گری میان سرپرستان قانونی و دختر، و آموزش مهارت‌های همسراری.

۲- کلینیک زندگی زناشویی: ارائه خدمات مشاوره خانواده و زوج درمانی رایگان برای حل تعارضات، با تمرکز بر تقویت مهارت‌های زندگی که یافته‌های پژوهش به ضعف آن (در مقایسه با خانواده‌های دووالد) اشاره کرده است.

بسیاری از مشارکت‌کنندگان از «برچسب سهمیه‌ای» و «نگاه تحقیرآمیز یا تبعیض‌آمیز» جامعه رنج می‌بردند و برای پنهان کردن هویت خود تلاش می‌کردند، که این موضوع به سرخوردگی و تضاد هویتی منجر شده بود.

✓ پیشنهاد می‌شود از طریق رسانه‌ها و فرهنگ‌سازی ملی صورت گیرد. صدا و سیما و وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی سکوهاى اینترنتی، شبکه‌های خانگی موظف شوند با تولید مستندها و سریال‌های واقع‌نگرانه، روایت‌های اصیل و پرچالش زندگی دختران شهدا (نه تصویر رسمی و ایده‌آل) را به تصویر بکشند تا جامعه درک عمیق‌تری از تلاش‌های فردی و رنج‌های آنان پیدا کند.

همچنین اصلاح ادبیات حمایتی از دیگر کارهایی است در راستای رفع برچسب زندگی باید انجام شود: بنیاد شهید در مکاتبات و حمایت‌های خود، از اصطلاحات «جانباز» و

«ایثارگر» به شکلی استفاده کند که منجر به تفکیک و برچسب‌زنی نشود و بر توانمندی‌های فردی تأکید کند. به عنوان مثال، تبدیل «سه‌میه شاهد» به «بسته حمایتی توانمندسازی» که بر اساس نیاز و استعداد فردی (نه صرفاً نسبت فامیلی) تخصیص یابد، می‌تواند مؤثر باشد.

✓ پیشنهاد می‌شود که بنیاد شهید اقدام به ایجاد شبکه‌های هم‌تا و نظام‌مندسازی سرمایه اجتماعی نماید. یافته‌ها نشان می‌دهد دختران شهدا گاهی در انزوا به سر می‌برند و از تبادل تجربیات با هم‌تایان خود محروم هستند، در حالی که اشتراک‌گذاری تجربیات (مثلاً در اردوهای قدیم بنیاد) برای آنان بسیار مفید بوده است. لذا پیشنهاد می‌شود بنیاد اقدام به احیای اردوهای فرهنگی-آموزشی هدفمند نماید. با توجه به تأکید مصاحبه‌شوندگان بر تأثیر مثبت اردوهای گذشته (مثلاً اردوی کنکور)، بنیاد شهید باید این برنامه‌ها را نه به صورت عمومی، بلکه به صورت «مبتنی بر نیاز» (اردوهای مهارت‌افزایی، کارآفرینی، مشاوره تحصیلی و همسریابی) احیا کند.

✓ در پایان حمایت از تشکیل سازمان‌های مردم‌نهاد (سمن) پیشنهاد می‌شود. بنیاد شهید از تشکیل و فعالیت سمن‌های تخصصی توسط خود دختران شهدا حمایت قانونی و مالی کند تا آنان بتوانند شبکه‌های حمایتی قدرتمندی برای حل مسائل مشترک (مانند مشکلات حقوقی، شغلی و خانوادگی) ایجاد کنند و «صدای جمعی» خود را به گوش مسئولان برسانند.

تعارض منافع

نویسندگان مقاله هیچ گونه تعارض منافی را گزارش نکرده‌اند.

Orcid

Azam Ahangar Solehboni

<https://orcid.org/0009-0003-5944-129X>

منابع

- آهنگر سله‌بنی، اعظم. (۱۴۰۴)، مطالعه برون‌دادهای فرهنگی اجتماعی در هویت یابی خانواده ایتارگران با تاکید بر هویت ملی و روحیه مقاومت (ناظر بر سیاستهای کلی برنامه هفتم توسعه). *راهبرد اجتماعی فرهنگی*، دوره ۱۴، شماره ۲: ۶۵۹-۶۹۸.
doi:10.22034/scs.2025.477976.1606
- آهنگر سله‌بنی، اعظم. (۱۳۹۹)، *طرح ملی "نیاز سنجی ایتارگران" بنیاد شهید و امور ایتارگران*. تهران: بنیاد شهید و امور ایتارگران، مجری موسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی دانشگاه تهران.
- کوئن، بروس. (۱۴۰۲). *مبانی جامعه‌شناسی* (جلد ۱۳). (غلامعباس توسلی و رضا فاضلی، مترجمان)، تهران: سمت. بازیابی <https://samt.ac.ir>
- بنگستون، و. و. اکاک، ا. (۱۳۹۰)، *دایره المعارف خانواده (نظریه و روش)*. (ع. شکر بیکی، و ش. مهرگانی، مترجم)، تهران: جامعه‌شناسان.
- بیرانوند، مهناز. (۱۳۹۶) *جدیدترین آمار خانواده‌های شهدا و ایتارگران*، (مریم برزآبادی) قابل بازیابی از خبرگزاری جمهوری اسلامی
- تاجر، جواد. (۱۳۹۹). بررسی سنجش استانداردها و مسائل روانی اجتماعی کودکان بی. *مجله دانشکده پزشکی دانشگاه علوم پزشکی مشهد*، سال ۶۳، شماره ۱، ۲۳۰۰-۲۳۱۱. بازیابی <https://mjms.mums.ac.ir>
- البوغیش، حسین؛ البوغیش، نعیم و البوغیش، مریم. (۱۴۰۲). بررسی و مقایسه مهارت‌های ارتباطی کودکان تک‌والد با کودکان دارای دو والد. دوره هشتم، شماره ۵۶، ۱۱۰-۱۱۵. بازیابی <https://ijndibs.com>
- تنهایی، حسین‌ابوالحسن. (۱۳۸۸) *هربرت بلومر و کنش متقابل گرایی نمادی* (نگاه اول)، بهمن برنا. doi: 9789648023206
- خمینی، روح‌الله. (۱۳۵۹)، *رسیدگی به امور سرپرستی فرزندان شهدا*. دفتر حفظ و نشر آثار آیت‌الله خامنه‌ای. بازیابی <https://farsi.khamenei.ir>
- مقدم، سبا. (۱۳۹۶)، *زندگی ما، زندگی فرزندان شهدا بعد از پدرانشان*. تهران: افکار جاوید. بازیابی از <https://taaghche.com>
- صدری، سیدمحمد و ذاکری، حمید. (۱۳۹۳). *نگرشی نو بر اذن ولی قهری در نکاح باکره* رشیده از منظر فقه و حقوق موضوعه. *مطالعات حقوق تطبیقی معاصر*، ۵، ۶۹-۹۱. بازیابی از <https://law.tabrizu.ac.ir>

- خامنه‌ای، سیدعلی. (۱۳۸۵)، *سیاست‌های کلی نظام برای ترویج و تحکیم فرهنگ ایثار و جهاد و ساماندهی امور*. دفتر حفظ نشر آثار آیت الله خامنه‌ای. بازیابی از: <https://farsi.khamenei.ir>
- شفیعی، سمیه سادات. (۱۴۰۳)، *مطالعه جامعه شناختی هویت یابی اجتماعی فرزندان شهدا؛ جدالی بر سر امکان یا امتناع، جامعه‌پژوهی فرهنگی*. e9783 doi: 10.30465/scs.2024.50233.2929
- الطایبی، علی. (۱۳۸۲). *بحران هویت قومی در ایران* (چاپ دوم). تهران: شادگان. بازیابی از <https://archive.org>
- ابراهیمی، قربانعلی؛ صالحی عمران، ابراهیم؛ حسین زاده، ملحیه. (۱۳۹۰). *بررسی عوامل مؤثر بر انگیزه تحصیلی دانشجویان در دانشگاه غیر انتفاعی. فصلنامه انجمن آموزش عالی ایران*، ۶۴-۳۶. بازیابی از <https://ihej.ir>
- نیازی، محسن؛ فرهادیان، علی؛ عیوضی، فریده و خوش بیانی آرانی، فاطمه. (۱۴۰۲)، *طراحی الگو و ابعاد نابرابری جنسیتی با رویکرد فراترکیب. نشریه علوم اجتماعی دانشگاه فردوسی مشهد*، دوره ۴۰، شماره ۴۶: ۱۰۵-۱۳۷. بازیابی از <https://social.um.ac.ir>
- مقدادی، محمدمهدی. (۱۳۹۰)، *جایگاه و تأثیر مصلحت در سرپرستی کودک از دیدگاه. فصلنامه شورای فرهنگی اجتماعی زنان و خانواده*، سال چهاردهم شماره ۵۴، ۱۷۵-۲۱۰. بازیابی از <https://www.jwss.ir>
- شارع‌پور، محمود. (۱۳۸۶)، *توهم اجتماعی در تجلیل از ایثارگران جنگ: تجربه جهانی*. صفحه ۲۳۴.
- پریراد، ناصر؛ رادفر، مولود؛ علینژاد، وحید و راهدانه‌سابق، سیما. (۱۴۰۱). *بررسی تأثیر آموزش مهارت‌های زندگی بر مسئولیت‌پذیری نوجوانان دختر تک والد مدارس دبیرستان شهرستان ارومیه*. ۴۴۵-۴۳۲. بازیابی از <https://unmf.umsu.ac.ir>
- رستمی، هایده. (۱۳۹۸)، *بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر وضعیت تحصیلی دانشجویان شاهد و غیرشاهد کرمانشاه. همدان: پایان نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه پیام نور، مرکز استان همدان*. بازیابی از: Irandoc.ir
- Arafat, Cairo (2003). *A psychosocial assessment of Palestinian children* (UN report). <https://www.un.org>

- Becker, Howard. (1963). *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. Free press. <https://archive.org>
- Bornstein, W. Marc; Rothenberg, Bornstein 'W. Andrew Rothenberg'; Bizzego, Andrea; Bradley, Bizzego 'H. Robert H'; Deater Deckard, Bradley 'Kirby; Esposito, Deater Deckard 'Gianluca Esposito'; Zietz, ...Susannah Zietz. (2023). *Parenting and Child Development in Low- and Middle-Income Countries*. Routledge. doi:ISBN 9780367491789
- Bourdieu, Pierre. (1986). *The forms of capital*. (In J. Richardson) Greenwood.
- Bowlby, John. (1980). *Attachment and Loss* (3). New York: Loss, Sadness and Depression.
- Caspar Homans, George. (1961). Social behavior as exchange. *American Journal of Sociology*, 606-597(6)63.
- Cipriano, j. David; Barry, Courtney and Cipriano, Sophia. (2021). Parental Engagement in Grief Programming Is Related to Children's Outcomes. *OMEGA - Journal of Death and Dying*, 1348-1329, (4)86. doi:<https://doi.org/10.1177/00302228211008738>
- Enrico, Matthias Rosenbaum-Feldbrügge; Eriksson Debiasi, Björn. (2021). The long-term consequences of parental death in childhood. *The History of The Family*, 26, NO. 4, 681-654. doi:<https://doi.org/10.1080/1081602X.2021.1997782>
- Finkeldei, Simon K. S.-W. (2024). Breaking the news of the violent death of a close person to children under 18 years of age: A qualitative interview study. *Death Studies*, 1-15. doi:<https://doi.org/10.1080/07481187.2024.2337210>
- Gertler, Paul; Martinez, Sebastian; Levin, e David. (2003). *Preliminary Version Losing the Presence and Presents of Parents: How Parental*. Research Gate. <https://www.researchgate.net>
- Gilligan, Carol Gilligan. (1982). *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Harvard University Press.
- Goffman, Erving (1963) *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. Prentice-Hall.
- Kalantari, M; Yule, W; Gardner, F. (1990). *Behavioural Characteristics of Iranian Martyrs' Pre-school Children*, Bereavement Care. Vol 9(1). <https://www.bereavementjournal.org>
- Kerbage, H; Elbejjani, M; Bazzi, O; El-Hage, W; BouKhalil, R; Corruble, E; Purper-Ouakil, D. (2024). 'We are all children of war': a qualitative inquiry into parenting following adolescents' recent traumatic exposure in a multiple crisis setting in Beirut, Lebanon. *European journal of psychotraumatology*, 15(1), 2382650. <https://doi.org/10.1080/20008066.2024.2382650>

- Kern, Susanna Rinne-Wolf; Finkeldei, Tita Simon (2024) Breaking the news of the violent death of a close person to children under 18 years of age: A qualitative interview study. *Death Studies*. 15-1.
doi:<https://doi.org/10.1080/07481187.2024.2337210>
- MacKinnon, Catharine; Pateman, Carole. (1989). *Toward a Feminist Theory of the State*. Harvard University Press. <https://books.google.com>
- Mannheim, Karl. (1952). *Essays on the Sociology of Knowledge*. Routledge & Kegan Paul.
https://marcuse.faculty.history.ucsb.edu/classes/201/articles/27MannheimGenerations.pdf?utm_source=chatgpt.com
- Ruddick, Sara. (1989). *Maternal thinking: Toward a politics of peace*. Beacon Press. doi:13978-0807014097
- Sadri, A.S; Khanjani, M.S; Younesi, S.J; Nabati, Saravan. E. (2021). Barriers Of Adaptability With Spouse Death in Martyrs' Wives. *Iranian Journal of War and Public Health*. 13(1):71-77. DOI: 10.29252/ijwph.13.1.71
- Verduin, L.Robert and Marcia; Ruiz Boland, Pedro. (2022). *Kaplan and Sadock's Synopsis of Psychiatry* (12) Wolters Kluwer.
- Veronese, G; Bdier, D; Obaid, H; Mahamid, F; Crugnola, C. R; and Cavazzoni, F. (2023). *Hope and life satisfaction in Palestinian children victim of military violence: The predictive role of agency, potentially traumatic experiences and symptoms of trauma*. *Child abuse & neglect*, 146, 106520.
<https://doi.org/10.1016/j.chiabu.2023.106520>
- Worden, J. William. (2009). *Grief Counseling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner* (4th ed.). New York: Springer.
- Worden, Wiliam; Adam, Barnard. (2019). Grief Counselling and Grief Therapy: A Handbook for the Mental Health Practitioner. *The British Journal of Social Work*, 49. pp 127-121. doi:10.1093/bjsw/bcz004
- Yogman, Michael; Eppel, Amelia, jun. (2022). The Role of Fathers in Child and Family Health. Editor Engaged Fatherhood for Men, *Families and Gender Equality* (30- Springer) PP:6-15. doi:10.1007/978-3-030-75645-1_2

استناد به این مقاله: آهنگر سله‌بنی، اعظم. (۱۴۰۴). تجربه زیسته دختران شهدای جنگ ایران و عراق در بزنگاه‌های زندگی، پژوهشنامه مددکاری اجتماعی، ۱۲(۴۵)، ۱۸۹-۱۲۱.

Social Work Research Journal is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.